

TÜ VILJANDI KULTUURIAKADEEMIA

Rahvusliku käsitöö osakond

Rahvusliku tekstiili õppekava

Kadri Viin

NAHAST PASTELDE TÜÜBID EESTIS 19. SAJANDIL

JA 20. SAJANDI I VEERANDIL.

Seminaritöö

JUHENDAJA: MA Christi Kütt

Viljandi 2013

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
1. PASTLAD.....	5
1.1. Pastlad maailmas	5
1.2. Pastelde ajalugu Eestis	6
1.2.1. Nimetused.....	7
1.2.2. Pastlad kommetes ja pärimuses.....	7
2. NAHAST PASTELDE TÜÜBID.....	9
2.1. Terava ninaga pastlad.....	9
2.1.1. Mulgi pastlad.....	10
2.2. Tõmbi ninaga pastlad	11
2.2.1. Kihnu hülgenahksed pastlad.....	11
2.2.2. Raplamaa pastlad.....	12
2.3. Kroogitud ja kurrutatud pastlad.....	12
2.3.1. Vormsi pastlad.....	14
2.3.2. Muhu pastlad	14
2.4. Umbse ninaga pastlad.....	15
2.4.1. Petseri pastlad.....	15
2.4.2. Kihnu ja Ruhnu pastlad	16
3. NAHAST PASTELDE VALMISTAMINE.....	17
3.1. Materjal	18
3.2. Traditsiooniliste pastelde valmistamise tehnoloogia.....	20
4. PASTLAPAEELAD	23
KOKKUVÕTE.....	25
KASUTATUD KIRJANDUS	27
KIRJALIKUD ARHIIVMATERJALID	28
TEKSTILKOGUDE ESEMED	28
LISAD	29
Lisa 1 Pastla nimetuste leviku kaart (Astel 1967, lk 190).....	29
Lisa 2 Muuseumi esemete fotod.....	30
Lisa 3 Muuseumi esemete põhjal tehtud lõiked	35
Lisa 4 Pastelde valmistamise juhend Puhjast	45
SUMMARY	46

SISSEJUHATUS

Jalatsid on olnud vanimaks rõivakultuuri osaks inimkonna ajaloos. Juba enne keha katmise vajadust hakati jalgu nahkadesse mässima, kuna oli tarvis kaitsta neid erinevate ilmastikuolude ning maapinna iseärasuste eest. Aja jooksul on hakanud jalanõu, sh ka paljasjalgsus, peegeldama paikkondlikke iseärasusi, tsivilisatsiooni astet, elustandardit ja isiku seisundit. (Valk-Falk 2006)

Eestis on valdavaks talurahva jalanõuks olnud pastlad. Need olid nii pidu- kui ka tööriietuse osa. Tänapäeval kasutatakse rahvarõivaste juures enamasti liistupastlaid, mida kingseppadelt tellitakse. Mis on kindlasti parem, kui tänapäevaseid jalatseid vanemate rahvarõiva komplektide juures kanda, kuid muudab selle pildi üsna ühesuguseks. Eriti teeb kurvaks veel see, et sellise väikse maa kohta nagu Eesti, on varemalt tegelikult kasutusel olnud mitut tüüpi pastlaid, millele lisanduvad omakorda piirkondlikud eripärad.

Enamikes rahvarõivaid tutvustavatest raamatutest võib leida jalanõude, eriti pastelde kohta vaid paar rida. Üldiselt piirdub see sellega, et neid on kantud. Kuid siiski Eesti Rahva Muuseumi (edaspidi ERM) aastaraamatutes on pasteldest kirjutanud üsna korraliku ülevaate I. Manninen (ERM-i Ar III, 1929, sama tekst ka tema raamatus „*Eesti rahvariiete ajalugu*“ 1927) ja E. Astel (ERM-i Ar XXII). Samuti on andnud pastelde uurimisse olulise panuse E. Valk-Falk. R. Piiri on suunanud rahvarõiva kandjaid oma raamatuga „*Talurahva jalanõud ehk mida panna jalga, kui seljas on rahvariided*.“ (2004). Kuid need kirjeldused jäävad üsna üldiseks ja pole puudutanud lõikelisi eripärasid. Materjalide osas on abiks S. Nõmmeotsa diplomitöö „*Nahatöötlemine ja –töötledjad Eesti külas*“ (1949), kus on pastelde valmistamiseks kasutatavate materjalidele pühendatud peatükk.

Oma töös olen uurinud 12 paari ERMi ning 4 paari Mahtra Talurahva Muuseumi (edaspidi MT) etnograafilisi pastlaid, kümnele neist olen kogutud andmete põhjal loonud lõike. Mitmeid detaile olen saanud täpsustada tänu ERM-i etnograafilistele arhiivimaterjalidele (edaspidi EA) ning korrespondentide vastustele (edaspidi KV). Pildid ERM-i esemetest on saadud Eesti muuseumide veebivärava www.muis.ee kaudu. MT esemete puhul on tegemist minu enda pildistatud fotodega. Lisaks olen ise joonistanud teksti mõista aitavad tehnoloogilised ja pastelde liike iseloomustavad joonised.

Töö eesmärgiks on anda ülevaade 19. sajandil ja 20. sajandi I veerandil kantavatest nahast pasteldest etnograafiliste ja kirjalike materjalide põhjal. Kirjeldada nelja erinevat pastlatüüpi ning nende valmistamist.

Uurimisprobleemiks on materjali puudus, mis kirjeldaks täpsemalt pastlaid ja nende valmistamist: Millised on nahast pastelde tüübid? Mis materjale on pastelde valmistamiseks kasutatud? Millised on valmistamise viisid? Milliseid paelu on pastelidel kasutatud?

Töö koosneb neljast peatükist, millest esimeses tutvustan lühidalt pastelde ajalugu maailmas ning Eestis. Teises peatükis kirjeldan nelja pastlatüüpi, seda nii välimuselt kui lõikeliselt. Toon välja, millistes piirkondades on neid kantud ning annan ülevaate tekkinud eripäradest. Kolmandas peatükis kirjeldan pastelde valmistamist ja selle tehnoloogiat. Annan ülevaate, milliseid materjale on kasutatud. Neljas on lühike ülevaade paelte valmistamisest ning kasutatud materjalidest.

1. PASTLAD

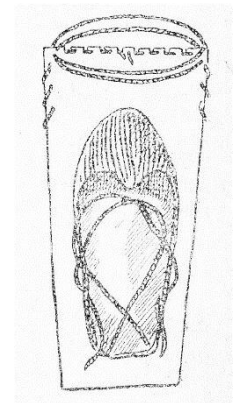
Kõige vanemaks jalatsitüübi esindajaks peab Endel Valk-Falk pastlaid (1988, lk 21). Pastel on primitiivne jalanõu, mis koosneb ühest nahatükist, millel asetsevad äärtes sälgud ning sealt läbiminevate naharibade või paelte abil seotakse pastlad ümber jala.

Siin peatükis annan lühikese ülevaate pastelde ajaloost ja nimetustest Eestis ning mujal, samuti toon välja ka selle, millisel kohal Eesti pärimuses need jalanõud on veel olnud.

1.1. Pastlad maailmas

Alates viikingi ajastu algusest ja Hansaliidu tegevuse suurenemisest vähenesid paikonna traditsioonide mõju ning hakkas levima ühtne jalatsitüüp. Seetõttu on ka Eesti etnograafilise jalanõu arenemine toimunud sarnaselt oma lähinaabritega. Erinevused seisnevad põhiliselt materjalis ja detailides. (Valk-Falk 2006)

Meie lõunanaabrid Lätis on sarnaselt eestlastega kandnud kroogitud pastlaid, mille nina osasse on lõigatud *nipid*, *tipud* sisse (joonis 1). Venemaal võeti piklik nahatükk, millele tehti äärtesse paelte jaoks *tärkmed*. Paeltega tõmmati nahk ümber jala, millest moodustusid ebakorrapäraseks kortsud, nende puhul on kasutatud õmblust varbapealsel, kannal või mõlemal pool. Venepäraste kohmakate kortsudega pastlaid on kandnud ka Ungari karjased. (Manninen 1929, lk 465-466)

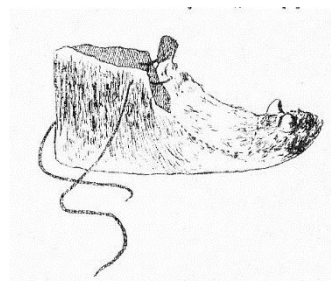
Joonis 1. Läti kroogitud pastel.

(Manninen 1929, lk 464)

Skandinaavlaste pastlad tehti veise, põhjapõdra või hobuse tagajala nahast. Muinas-skandinaavia keeles „*fitskor*“, praeguses norra keeles „*fetaskor*“. (ibid, lk 468-469) Taolisi pastlaid on ühes norra saagas kasutatud ühtede rituaalsete esemetena ebaseadusliku poja vastuvõtmiseks

sugukonna liikmeks. Kolmeaastane härg ohverdati ning tema tagumise jala nahk lõigati ülevalt poolt põlve maha ning valmistati pastlaks. Seejärel astus laps pastlasse. Ema- ja isapoolsed pastlad olid iseloomulikud vaid vastavale sugukonnale. (Valk-Falk 1988, lk 21)

Nii on valmistatud Soomeski taolisi veise tagumise jala nahast pastlaid, mida nimetatakse „vuotikaat“ ehk „koivikkaat“, kus varbapealne lapp on jalatsiga ühest tükist ja sõrad on jäetud ninale alles (joonis 2). Kesk-Soomes on sõrad jäetud hoopis kanna alla ning põlve nukist on saanud jalatsi nina. Soome koovakatel esinevad ka sääred, mida eestlaste pastadel pole kunagi tekkinud. (Manninen 1929, lk 468-469)

Joonis 2. Soome „koivikaat“.
(Manninen 1929, lk 468)

Ka germaani rahvaste seas on kantud pastlaid, mis saksakeelses kirjanduses nimetatud „bundsuh“. Mannineni artiklis toodud jooniste (Oberflächti leiu) järgi, on need oma lõikelise lahenduse poolest pisut keerukamad kui meile tuntud pastlad, kuid siiski on tehnoloogilisi sarnasusi. Nimelt on kasutatud nende puhul otsanippe, mis moodustavad pastla nina. Germaani tüübil on need aga pisut suuremad kui mujal. (ibid, lk 466-467)

Samamoodi nagu pastla olemus ja kuju on levinud ka nimetus. Kui meile on sõna postal läti algupära, siis sinna on ta jõudnud läbi väikevene või poola keele ning türgi keele, vastavalt siis läti „pastala“ ja türgi „postal“. (ibid 1929, lk 465)

1.2.Pastelde ajalugu Eestis

Arvatakse, et eestlased kandsid pastlaid juba II aastatuhande algul, sellel ajal kui tekkisid feodaalsuhted. Täpsemad andmed hakkavad tekkima alles 17. sajandist, kus erinevad autorid nagu A. Olearius ja T. Hjärne kirjeldavad pastlaid. (Astel 1967, lk 188 – 191)

Enne 19. sajandi teistpoolt olid pastlad valdavalt nii töö- kui pidupäeva jalanõud, pärast seda muutus pidulikuks jalanõuks ikkagi king. Erandiks olid ainult Põhja-Eesti rannik ja Hiiumaa, kus 19. sajandi teiseks pooleks kaotas pastel ka tööjalanõuna oma tähtsuse. Saaremaal hakkasid uued jalanõuliigid levima juba 17. sajandil. (ibid, lk 188 – 191) Ilmselt sellepärast ei mäletatagi, et seal olevat neid kunagi üldse kantud (Manninen 1929, lk 458). Mis oleks ka liiga ennatlik järeldus

arvestades seda, kui lai on selle ürgse jalanõu liigi levik Euroopas juba muinasajast (Ränk 1998, lk 132).

1.2.1. Nimetused

Eesti aladel on pastlaid kutsutud mitmel erineval moel. Minu läbivaadatud muuseumi säilikute põhjal võib öelda, et kõige harilikumateks nimetuseks on *pastel*, *pastal* ning *passel*, sama kinnitavad ka Astel (1967) kui ka Manninen (1929) oma artiklites. Esimese autori poolt on koostatud ka kaart, kus on näidatud pastla erinevate nimetuste kasutust Eestis (*Lisa 1*). Kõige vanimaks kõikidest nimetustest on *king*, *keng*, see on tuntud põhjapoolses Eestis ja Kihnus. Sõna ise on soome-ugri päritolu, ulatub isegi kaugemate sugulaskeelteni. Kui tulid kasutusse talla ja kontsaga jalanõud, tuli hakata tegema vahet pastlal ja kingal, siis sai esimese nimetuseks *pasliking*, *passelking*, *paalking*, *paelking*, *ormking*. Hiiumaal ning varem ka Lääne-Eestis kasutati sõnu *vanugas*, *vannuk*, *vanuk*. Kagu-Eestis olid kasutusel nimed *tsoog*, *tsuug*, *suug*, *soog*. (Astel 1967, lk 191 - 192) Põhja- ja Kirde – Eestis on kohati kasutatud ka nimetust *sipud*, *sipukad*, mis oma tüübilt lähevad lahku tavalisest pastlast, nagu seda teevad ka Muhus *koovakad* ja Kihnus *loivad* (Manninen 1929, lk 458).

1.2.2. Pastlad kommetes ja pärimuses

Kommetes avaldub rahvuslik omapära ning need on tekkinud väga pika aja jooksul. Tavade täitmisel püüti parandada vilja- ja karjaõnne, ära hoida õnnetuste juhtumist, püüti nendega tagada edu ja head tulevikku. Kauem on püsinud need, mis on seotud rahva ühiste ettevõtmistega. (Haavik 1996, lk 8-9)

Paljud rahvad, kaasa arvatud eestlased, on uskunud kaitselooma kultusesse. Levinud on ideoloogia, et naisest ja loomast ehk tootemist saab kogu sugukond alguse. Tootemlooma nahast valmistati rõivaid ja jalatseid, kusjuures püüti säilitada võimalikult päris kaju näiteks looma kápale või kehale. Läänemere-äärsete rahvaste tootemloomaks oli hüljes, kelle loibadest valmistati veel 20. sajandi alguses Ruhnu ja Vormsi saartel primitiivseid pastlaid. Mille alged ulatuvad 9. sajandini Rootsimaal ning Ruhnu elanike põlvnemisele mitmest erinevast vanast sugukonnast. Kuna Kihnu on asustatud olnud alati eestlastega, siis on sellel saarel teist tüüpi pastlad. Need olid valmistatud vasikanahast, Põhja-Eestis üldse härjanahast. (Valk-Falk 1988, lk 22)

Pastlad on olnud eestlaste jaoks väga olulised ja väärtuslikud esemed. Seda näitab see, et neid oli kombeks kasutada sulaste, tüdrukute ja karjaste palga osana. Pastla paaride arv on paiguti ning ajas erinev. Kuusalu kihelkonnas sõlmiti 25. märtsil sulastega kokkulepe, mille juurde kuulusid kindel arv pastlapaare. Karjasele anti kevadel 2 paari, mille juures pidi ta arvestama sellega, et heinaajal oleks üks paar terveid ja puhtaid pastlaid jalga panna. Seega, kui esimesed varem katki läksid, pidi neid ise parandama. (EA 83, 75) Mulgimaal anti 3 paari pastlaid aastas, kohati ka rohkem ning isegi on pastlanahku kaalu järgi antud (Astel 1967, lk 192). Harju-Jaani kihelkonnas on täheldatud, et neid kulus umbes 4 paari aastas ning sulase kohustus oli need endale ise valmis teha. Arvatakse, et täpne arv pastlaid oli sellepärast kindlaks määratud, et muidu poleks sulased neid hästi hoidnud. (EA 83, 61 Harjumaa)

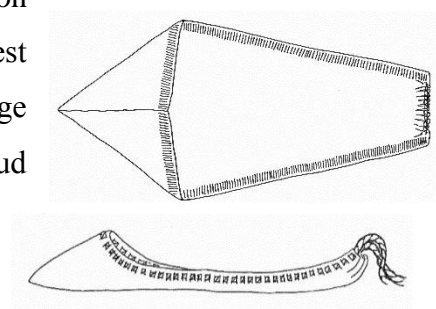
Pasteldega ennustati vanasti ka tulevikku, mida meeldis teha eriti tüdrukutele, kuna palju neist kommetest olid seotud mehele minekuga. 31. detsembril ehk vana-aasta õhtul visati mitte küll ainult pastalt, vaid ka muud jalanõud üle õla, et selgitada välja, kas on lootust saada järgneval aastal mehele. Vastuse tõi see, kas ukse poole jäi nina või kand. Esimesel juhul lahkuti kodust mehega, teisel juhul jäädi koju. (Haavik 1996, lk 42) Samuti on kuulda olnud, et pastla kriuksumise järgi olevat saanud ennustada ilma. Kui pastel kuiva ilmaga kriuksunud, siis pidavat vihma tulema. (Trummal 2002, lk 31)

2. NAHAST PASTELDE TÜÜBID

Nina kuju ja sellest lähtuvalt külgede kõrguse järgi on mitmed uurijad, nagu Manninen (1929), Aastel (1967) ja Piiri (2004), jaganud Eestis kasutusel olnud pastlad nelja erinevasse rühma: terava ninaga pastlad; tõmbi ninaga pastlad; kroogitud ja kurrutatud pastlad; umbse ninaga pastlad. Minu uuritud 16 etnograafilise pastlapaari järgi saan teha seda sama. Olen nendelt esemetelt kogutud andmete põhjal joonistanud välja 11 pastlapaari pinnalaotused, et iseloomustada erinevate nahast pastlatüüpide lõikelisi omapärasid. Joonistel olevad andmed võivad olla ebatäpsed, kuna enamikul pasteldest olid nahad ajajooksul kõvaks ja kortsu tõmmanud, mis raskendas täpsete mõõtude võtmist. Samuti kirjeldan pastelde välimuse iseärasusi paikkondlike näidetega.

2.1. Terava ninaga pastlad

Selle tüübi puhul uurisin lähemalt 3 paari pastlaid, kahte Ruhnu ja ühte Mulgimaalt Paistust. Need on kõige lihtsama lõikelise lahendusega pastlad, mis on valmistatud tasapinnalisest võrdsete pikkuste haaradega trapetsikujulisest nahatükist. Selle heaks näiteks on heledat parknahka Ruhnu pastlad (*Lisa 3, lõige 1*) (ERM A 265:14). Väike erinevus tuleb aga välja nii Paistu (ERM A 19281) kui hülgenahast Ruhnu pastla (ERM A 300 :134) lõigete puhul, kus külgede pikkust on keskosa suhtes vähendatud (*Lia 3, lõige 2 – 3*). Selle tulemusel on muudetud pastel kitsamaks ja jalalabapealne osa äärest ümaramaks. Terava ninaga pastelde puhul ongi kõige iseloomulikumaks see, et neile jäeti tavaliselt ninapealsed tipud lõikamata, mille abil muudeti nina ots tõmbiks. Talla kulumise järgi võib järeldada, et antud pastlad on kannalt olnud üsna madalal. (*Joonis 3*)

Joonis 3. Terava ninaga pastlad

Terava ninaga pastlad on eriti iseloomulikud Viljandimaa, Lõuna-Pärnumaa piirkonnale ning Ruhnu saarele. (Aastel 1967, lk 198) Erandiks on pastlad, mis küll liigitatakse terava ninaliste

pastalde hulka, kuid millele siiski on tehtud mõningad tipud ning neid on kantud Kesk-Pärnumaal ehk Audru, Pärnu ja Tori. Ilmselt on mõjutuseks see, et seal piirkonnas on nende pastelde kõrval kantud ka tõmbi ninaga pastlaid (Piiri 2004, lk 6)

2.1.1. Mulgi pastlad

Selle pastlatüübi juures paistavad kõige enam silma mulgid, kes pidasid pastlamoest kõige kauem kinni. Nende pastlanahad olid hästi töödeldud, tavaliselt kahte värvi – heledad ja tumedad. (Piiri 2004, lk 6)

Minu uurimisvalikus olnud pastlapaar on heledast parknahast ning valmistatud kandmiseks pidupäevadel (*Lisa 2, foto 2*). Nende pidulikkus väljendub eriti just selles, et äärtesse tehtud tärkmed on väga tihedalt ja ühtlaselt üksteise kõrval, vahe kahe tärkme vahele on jäetud ainult 0,1 cm, sama kaugel asusid tärkmed ka äärest, pikkuseks 0,4 cm. Tärkmetest jookseb läbi peenike kahekordne keerutatud linane pael. Väga peenelt on volditud ka pastla kand, millel on moodustatud 8 volti. Pärast voltimist on kanna laiuseks ainult 2 cm (kanna laiuseks loen ainult volditud osa, kuna need servad, mis jäävad voltimisest üle asetuvad pigem külgedega üheks). (ERM A 19281 Paistu)

Nii nagu rõivastuses on mitmel puhul vahet tehtud vanemate ja nooremate inimeste rõivastuses, on seda märgatud ka pastelde puhul. Pidulikeks puhkudeks valmistati peremehele ja perenaisele mustaks pargitud nahast pastlad, mille ninaõmbluse peale pandi kolmekordne villane lõng või punane nahariba. Siin saame näha, kuidas mulgid mõtlesid oma rõivakomplekti läbi pealaest varba otsani, viidates pastelde ja kuue sarnasusele. (Piiri 2004, lk 6) Noortel olid pidulikud jalanõud just heledat parki nahast. Kuigi Kaarma ja Voolmaa on kirjutanud, et Tarvastu ja ka Paistu tüdrukud on samuti kandnud selliseid pastlaid nagu vanemad inimesed – tumedad pastlad, millel punane riba (1981, lk 109).

2.1.2 Ruhnu pastlad

Ruhnu terava ninaga pasteldest oli mul uurimisvalikus 2 paari pastlaid, millest üks oli heledaks pargitud nahast (*Lisa 2, foto 1*) (ERM A 265:14) ja teine paar parkimata hülgenahksed pastlad (*Lisa 2, foto 3*) (ERM A 300:134), millel karv on jäetud väljapoole. Nende pastelde valmistamise

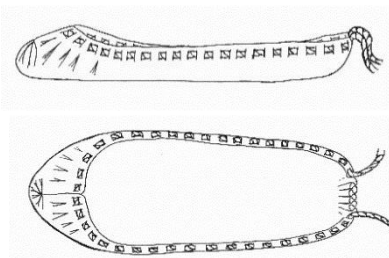
puhul ei ole näha sellist pühendumust nagu oli mulkide pastaldel. Tärkmed on neil pikemate vahedega ning ebahühtlasemalt sisse löödud.

Tärgete vahe pastaldel jääb vahemikku 0,2 – 0,5 cm, Pikkuseks 1,3 – 1,5 cm. Jalanõu äärest on tärkmed paigutatud 0,3 cm kaugusele. Pargitud nahast pastelde puhul on läbi tärkmete viidud jäme valgest villasest lõngast punutud pael, mis on seal vahel üsna tihedalt. Nendel pastaldel on kanna osasse tehtud 9 volti, mille tulemusel on kanna laiuseks 6,7 cm. Võib öelda, et see volditud üsna tihedalt ja korralikult. Talla pikkused on antud pastla juures 22 cm.

Parkimata karusnahksete pastelde puhul on aga kasutatud nahast paela. Pastaldel on üsna vähe volte (5), mis on ilmselt tingitud sellest, et parkimata nahka on pargitud nahast palju raskem töödelda. Kanna laiuseks 2,5 cm. Tald on pikkusega 25 cm. Neid pastlaid on küll ERMi peakataloogi järgi kutsutud loibadeks, mis nime järgi kuuluks otse kui 4. tüüpi pastelde juurde, kuid lõikelt on nad siiski teravaninalised.

2.2. Tõmbi ninaga pastlad

Tõmbi ninaga pastelde puhul on lõige on sarnane eelmise tüübi Paistu (ERM A 19281) ja Ruhnu (ERM A 300:134) pastelde omaga (*Lisa 3, lõiked 4 – 5*). Erinevus on ainult selles, et sellistele pastledele on nina poolsesse otsa lõigatud sisse tipud, mille abil tõmmatakse see krookesse nii, et pärast labapealse õmbluse tegemist jääb pastla nina tõmbiks (*Joonis 4*). Neid on kantud valdaval osal Eesti mandri alast, Kihnus, Hiiumaal ja Lääne-Eestis rannarootslastega seotud aladel. Eraldi tuleb välja tuua hülgenahksed pastlad, mida kanti Kihnus, Ruhnus, Pakril, Osmussaarel ning veise karusnahksed enamasti Torist, Pärnust ja Petserist. (Piiri 2004, lk 6)

Joonis 4. Tõmbi ninaga pastlad

2.2.1. Kihnu hülgenahksed pastlad

Kihnu on üks nendest piirkondadest, kus nii meestele kui ka naistele valmistati pastlaid, millele oli iseloomulikuks materjaliks hülgenahk ning ka saada olev veisenahk. Kuid selle pastlatüübi alla jäävad üldiselt vaid naiste pastlad, mis valmistati lõikeliselt tõmbininalised. Nendele olid iseloomulikuks punasest villasest lõngast palmitsetud paelad. (Kaarma & Voolmaa 1981, lk 287) ERM-i näite põhjal (*Lisa 2, foto 4*) (A 175:64) on tõmp ninaots moodustunud 4 tipust. Jalalaba

pealne õmblus on vaid 4 cm pikkune. Tärkmed on tehtud pasteldele üsna korrapäraselt, enamasti 0,7 cm vahega. Nende pikkus on päris suur, 1,5 cm. Seda ilmselt jämedast punasest villasest lõngast palmitsetud paelte tõttu. Tärkmete kaugus äärest on 0,3 cm. Kihnu pastelde kand on madal, moodustunud neljast voldist, mille laiuseks 2 cm. Talla pikkus on 26 cm. Sellised pastlad olid mõeldud igapäevaseks käimiseks.

2.2.2. Raplamaa pastlad

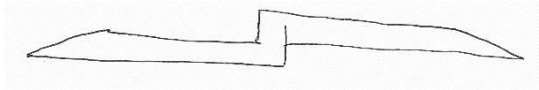
Mahtra Talurahvamuuseumi näidete (MT 364 E 349; MT 365 E 350; MT 367 E 352; MT 655/ab E 572) võib väita, et pastlad olid kõik üsna sarnased – tõmbi ninaga, kannalt volditud (*Lisa 2, foto 5*). Legendide järgi öeldakse, et need on tuhvli taolised jalanõud, millel on äärtes komakujulised augud (tärkmed). Raplamaa pastlaid valmistati peamiselt veisenahast. Sidumiseks kasutati nii täielikult lindest keerutatud paelu kui ka seda varianti, et tärkmetest oli läbi 0,5 cm laiune nahkpael ning seejärel jätkatud linase paelaga. Mille sobivaks näiteks on MT 655/ab E 572. Tärkmete vahe on nendel 0,6 – 1 cm, äärest on need tehtud 0,3 – 0,7 cm kauguselt ning pikkuseks on 0,7 – 1 cm. Kannad on volditud nii 4 voldiga (MT 364 E 349; MT 365 E 350) kui ka 6 voldiga (MT 367 E 352; MT 655/ab E 572). Kahe esimese variandi puhul on pärast voltimist tehtud sama linase niidiga veel tugevduseks rihm voltide kohale (*Lisa 2, foto 6*).

2.3. Kroogitud ja kurrutatud pastlad

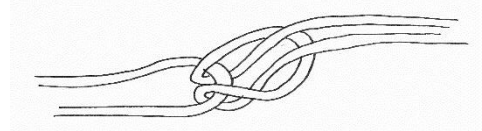
Selle pastlatüübi juures olen uurinud 4 paari pastlaid, kahte Muhu (ERM A 282:145; ERM A 290:1157) ja kahte Vormsi (ERM A 287:13; ERM A 563 : 166) pastelt. Mõlemal juhul on üheks paariks olnud laste pastlad ja saan öelda, et nende puhul ei ole vahet tehtud täiskasvanute ja laste pastelde vahel. Vormsi laste pastelde kurrud ei ole küll nii tugevalt sisse pressitud ja kanna pool pole seda üldse tehtud, kuid see võib olla tingitud nende pisikesest mõõdust.

Kroogitud ja kurrutatud pastlad on oma lõikelt sarnased eelmise tüübiga, neil moodustub tõmp ninaots, kuid välimuselt täiesti erinevad. Kujult on nende lõikeline pinnalaotus trapetsikujuline ning neil on olemas ninaotsas tipud. Pinnalaotuselt on need pastlad tunduvalt laiemad, kui teised (*Lisa 3, lõiked 7 – 8; 9 – 10*). Seda sellepärast, et pastlad on esiteks jalalabalt, külgedelt kui ka tagant kõrgemad ning neid on kroogitud tihedalt ja korrapäraselt ümberringi. Algselt pressiti pasteldesse kurde sisse hammastega, pärast võeti kasutusse tangid (Piiri 2004, lk 6)

Mõlema piirkonna pastedel on ninapealse õmbluse juurest näha, et pastlapaelad pole ühes tükis, vaid mingil moel ühendatud. Seda ühendusvõtet on raske tabada, kuna nahad on pastedel üsna kõvaks tõmbunud ja raske on kurdude vahele näha. Siiski võin nähtu järgi, joonise 5 ja 6 abil, välja pakkuda võtmed, kuidas need ühendused võivad tehtud olla.

Joonis 5. Muhu pastlapaela ühendus

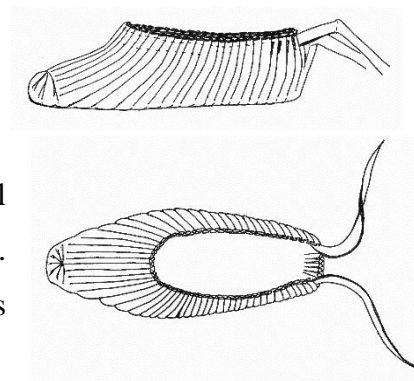

Joonis 6. Vormsi pastlapaela ühendus

Pastlaid krookisid ja kurrutasid enamasti Vormsi, Pakri ja Muhu elanikud. Pakril valmistatud pastlad olid sarnased Vormsi omadele, mustaks pargitud nahast. (Piiri 2004, lk 6) Kuid ERM-i kogudest leitud heledat pruuni värvi pastlad on oma tegumoelt samad, mis Vormsi pastlad, kuid küsimärgiga on nende korjamispaigaks pandud Nõo (ERM A 566 : 918) (*Lisa 2, foto 9; Lisa 3, lõige 9*). Mannineni andmetel paistab, et seda tüüpi pastlaid on kantud ka mandri põhjaranna pool. Kuusalu Kolga rannast on nimelt teateid, et ennevanasti olevat naised kandnud *kerikingi* ehk parknahast ümber äärte kroogitud pastlaid, millel olid tärgmetest nahkrihm läbi aetud ning taha kannu kohale otsad kokku õmmeldud. (Manninen 1929, lk 460-461) Kuigi neil kolmel saarel on tehtud korrapärased tihedad kurrud, siis erinevusi saab teha kroogete asetuses ninal ning ka pastelde materjalis (Astel 1967, lk 199).

2.3.1. Vormsi pastlad

Vormsi pastlad on valmistatud mustaks pargitud nahast. Nahast pastlapaelte abil on pastlad kroogitud. Selle tulemusel tekkinud kurrud on sissepressitud nii, et need jooksevad sirgelt ja korrapäraselt ülevalt alla, nina osas lõppevad sirged kurrud üsna selle otsas, kuhu moodustuvad tippude abil kroogitud teisesuunalised kurrud, millest moodustub tõmp ninaots. (Joonis 7; lisa 2, fotod 7 – 8) Laste pastla (ERM A 563 : 166) puhul neljast, täiskasvanu (ERM A 287:13) omal kuuest tipust. Tärkmete vahe on esimesel pastlapaaril 0,4 – 0,5 cm, milleks on ka kurdude umbkaudne laius. Kannal oli suurematel 6, väiksematel 5 volti. Kanna laiuseks vastavalt 2 ja 1,5 cm.

Joonis 7. Vormsi pastlad.

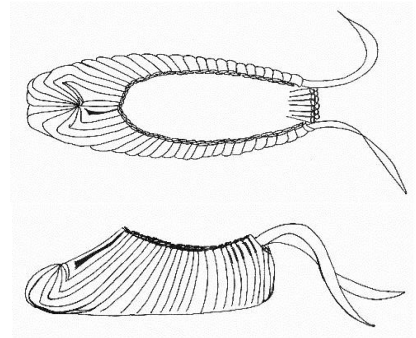
Paelad on kahes osas. Suurematest pasteldest läheb läbi 39 cm pikkune nahkpael, mille laius on 1,3 cm. Tärkmed on sellel juhul tehtud täpselt nii pikad, et paelad läbi mahuks. Laste pastlal on tärkmed 1 cm pikkused, kuid pael seal sees on vaid 0,7 cm ja 57 cm pikk. Taga lahtiselt kinnitatakse selle paela külge veel teised samasugused, mis on kinnitatud esimeste külge otstes olevate aasade abil (Joonis 14).

2.3.2. Muhu pastlad

Muhus on pastlaid valmistatud parkimata nahast. Laste pastelde puhul on märgitud, et materjaliks võis olla, kas lamba või hülge nahk, kindlad ei olda. Piiri kirjelduse järgi jäeti karvad talla alla alles ning mujalt aeti ära (2004, lk 6). Minu vaadeldud pastlapaaride puhul suurematel (ERM A 282:145) on talla all karv, kuid väiksematel (ERM A 290:1157) mitte, seega ei tea, kas laste pastelde puhul oli kombeks see ära ajada või on see lihtsalt ära kulunud.

Muhu pastelde kurrud jooksevad samuti pikalt ja korrapäraselt ülevalt alla nagu Vormsilgi, kuid teise suunalised kurrud algavad palju kõrgemalt ja neid on rohkem. (Joonis 8) Mõlema pastlapaaril on kurde moodustavaid tippe ühe palju, st 12. See tegi ninaotsa üsna järsuks. Öeldakse, et nendel pastdel on neljakandiline nina (Astel 1967, lk 199-200). Tärkmete vahe ja kurrud täiskasvanu

pastdel 0,5 – 0,7 cm, sama kaugel on need ka äärest. Kannal on suurematel pastaldel 6 volti, laiuks 4 cm ja väiksematel isegi 7 volti, kuid kannal laiuks on vaid 2 cm. Talla pikkus on suurematel pastaldel 24 cm, väiksematel 17 cm. Pastlapaelad nahksed ja laiuselt on mõlemal pastlapaaril sama, 1 cm. Otstest on paelad lõigatud viltuselt teravaks.

Joonis 8. Muhu pastlad.

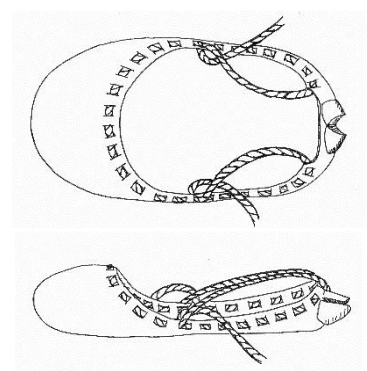
(ERM A 282:145 Muhu; ERM A 290:1157 Muhu) Eriti pidulikeks peeti võimalikult heledaid parkimata pastlaid, näiteks veise nahka, mis hõõruti kriidiga hästi valgeks. Need olid kallid ning neid ei osanud igäüks valmistada. (Piiri 2004, lk 6).

2.4.Umbse ninaga pastlad

Kui teiste pastlatüüpide puhul saab öelda, et nende aluseks on lõige, siis umbse ninaga pastlaid on valmistatud hülge tagumistest loivades ja veise tagajala nahast (*Lisa 2, fotod 12 – 14*). Mõlemal juhul on kasutatud karvaga parkimata nahka. Minu uuritavate esemete juurde selles grupis kuulub üks paar veise tagajalast pastlaid Petserist (ERM A 13289) ning kaks paari hülge loivadest pastlaid Ruhnust (ERM A 300 : 135; ERM A 300 : 136) Selliseid pastlaid on valmistatud peamiselt merega piirnevatel aladel nagu Edela-Eesti, Muhu, Kihnu ja Ruhnu, kuid veisenahast ka Kagu-Eestis *konditsuuva, koovit, Kihnus koevad* ja Muhus *koovakad*. Hülge loivadest pastlaid on kutsutud *loivad, loevad, luõvad*. (Manninen 1929, lk 458)

2.4.1. Petseri pastlad

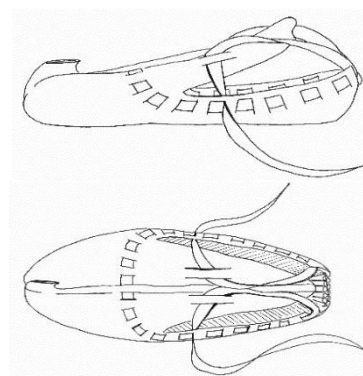
Petserist pärit pastla puhul asetub veise tagajalapõlve nukk pastlale ninaks ning alles on jäetud ka sõrad, mis asetuvad pastelde kandadele, kuhu pole tekkitud volte. (*Joonis 9*) Talla pikkus 28 cm. Pasteldele on on karvad üleni alles jäetud. Tärgmete vahe ja nende pikkus on 1 cm. Äärest on nad 0,4 cm kaugusel. Läbi tärgmete, mis on tehtud ümber pastla suu, on aetud 2 kordne linane keerupael. (ERM A 13289 Petseri)

Joonis 9. Konditsuuva.

2.4.2. Kihnu ja Ruhnu pastlad

Umbsed hülge tagumistest loibadest valmistatud loivad olid enamasti meeste pastlad (Kaarma & Voolmaa 1981, lk 287). Kuid neid on siiski ka kandnud naised. Selle tüübi juures vaatlengi ühte paari Ruhnu naiste (ERM A 300 : 136 Ruhnu) ja teist meeste (ERM A 300 : 135 Ruhnu) pastlaid. Neile on omane pastlaga ühes tükis olev jala põiapealne lapp (Manninen 1929, lk 461). Pastlad tõmmatakse jala ümber nahast paelaga, mis läbib ka põiapealset lappi (*Joonis 10*). Naiste pastelde puhul on nahkpael 0,7 cm lai ja 125 cm pikk, meestel 1 cm lai ning 115,5 cm pikk. Tärkmed, millest paelad läbi jooksevad, on mõlemal pastlapaaril väga ebaühtlaste vahedega, 0,4 – 1 cm-ni. Pikkuseks 1,5 cm samuti mõlema. Põiapealsel lapil on tehtud samuti 4 tärget, mis on pikemad, kui ülejäänud, 3,5 – 4 cm. Loivade puhul on kand siiski volditud. Meeste pastdel on kanna osa ilmselt laiem olnud kui naistel, kuna see moodustub 6 voldist ning laiuks saadud 3 cm. Naiste omade puhul aga on moodustatud ainult 3 volti ning laiuks 2 cm. Voldi sügavus on neil mõlemal umbes 1cm. Talla pikkuseks meeste pastlal on 21 cm, naiste omal 19 cm.

Joonis 10. Loivad.

Kihnu ja Ruhnu aladel oli üheks oluliseks elatusalaks hülgejaht, mis näitab ka seda, miks on pastelde valmistamisel seda nahka palju kasutatud. Kuna jalgu oli vaja kaitsta külma ja vee eest, siis pandi pastelde alla villased sokid (tihti rohkem kui üks paar) ning 19. sajandist ka vasikanahast nahksukad, seega pidid olema need olema päris palju suuremad kui jalg. (Kalits 2006, lk 92)

3. NAHAST PASTELDE VALMISTAMINE

Selles peatükis toon välja selle, kuidas ja kes on pastlaid valmistanud. Eraldi alapeatükina kirjeldan materjalide kasutust, kuna sellel oli oluline roll pastelde vastupidavuses ning tingis ka selle, millistes tingimustes pastlaid kanda sai. Lisaks kirjeldan pastelde traditsioonilist valmistamise tehnoloogiat kirjaliku materjali ning ERMis olevate 12 ja Mahtra talurahvamuuseimi 4 eseme põhjal.

Nagu terve pere rõivastus, nii valmistati ka jalanõud kodustes tingimustes. Pastelde ja viiskude valmistamist soodustas kindlasti see, et vajaminevat toorainet oli kõige lihtsam ümbritsevast keskkonnast leida. Nii pika kasutusperioodi tingis ka see, et nad olid asendamatud tööjalanõud, kuna olid kerged ja lasksid õhku läbi. (Piiri 2004, lk 4)

Jälgides pastelde arengut ka mujal Euroopas, just Soome materjali näitel, saab öelda, et eestlaste valmistatud pastlad jäidki kõige lihtsama tüübi juurde – õmblus varbapealsel ja kanna taga (Astel 1967, lk 210). Lihtsus peitub ka selles, et üldiselt tehti meestele ja naistele ühesugused pastlad ning vahet ei tehtud ka kummale jalale, kas paremale või vasakule. Sealjuures tekkiski kaks võimalust, esiteks kanti tihti tööpastlaid ühtmoodi jalas, et vormuks jala kuju järgi ja oleksid mugavad. Teise variandina vahetati pastlaid, et need ühtlaselt kuluks. (Piiri 2004, lk 4-5; Valk-Falk 2006)

Eesti taludes on alati palju tööd olnud, seepärast valitses kindel tööde järjekord, mis tekkis traditsioonide, uskumuste ja kogemuste põhjal. Peale selle, et see kindlustas tööde valmimise, oldi kindlad, et sellega saavutatakse esemete pikaajaline kestvus ja kvaliteet. Olulised märksõnad siin on kuufaasid, ilmastikuolud ja nädalapäevad. (Eesti rahvakultuur 1998, *sub* käsitöö) Nii usuti pastalde valmistamiselgi, et vanal kuul on parim aeg uusi valmistada. Heaks ajaks peeti ka vastlapäeva. (Astel 1967, lk 195)

Valminud pastlaid püüti mitmel erineval moel muuta vastupidavamaks. Esiteks 19. sajandi lõpul on pärast pastlategu pandud need jõulu- ja uusaastaööl jalga, et suvel ei peksaks jalgu vastu kivi (EA 83, 92 Võrumaa). Kohati isegi uusaasta ööl magati uute pasteldega, et seda ei juhtuks. Lõuna-Eestis sooviti pasteldele üheksa paela vanust kivil tantsides või pastlaid sinna vastu lüües. Ristil aga joosti nendega ümber maja. (Astel 1967, lk 210) Kombeks oli ka käia uusi pastlaid pühapäeval kirikus sisse õnnistamas (EA 83, 16 Harjumaa).

Pastelde valmistajateks talus oli enamasti ikka mehed. Kuid on ka kohti, kus igaüks on endale ise need valmistanud. Muhu puhul on valmistajateks olnud hoopis naised. Harva lasti võõrastel pastlad valmistada või osteti laadalt, siiski hakkas see komme aja möödudes siiski muutuma. Mõnes kohas oli kombeks ka see, et peigmees tegi pruudile pastlad või said need hoopis kingituseks naise emale. (Astel 1967, lk 195) Endel Valk-Falk, käies oma üliõpilastega õppepraktikumil Palupera vallas Lutike külas, leidis, et erinevused tulevad esile juba peretsi. „*Et pastlaid valmistas tavaliselt oma pere vajadusteks peremees ise, oli kõige kvaliteetsem ja isegi kunstipärasem toode peres, kus oli tegemist küla tuntuma tisleriga, kellele polnud üle jõu käiv vankrite ja regede kõrval ka puhvetkapid ja puust süngide valmistamine.*“ Kui selles talus ja ilmselt ka mitmes teises, valmistati valgepark nahk igas peres ise, siis oli ka selline juhus, kus peremees oli surnud ja naine pidi vaesuse tõttu valmistama tööjalanõud parkimata nahast ise. (Valk-Falk 2006) Samuti on E. Astel oma välitöödel ülesmärkinud, et vahel ei olevatki jõutud lastele pastlaid valmistada ning nad pidid terve talve rehetoas olema (1967, lk 195).

3.1.Materjal

Pastlamaterjalina on enamasti kasutatud looma- s.o. hobuse- ja veisenahka. Harva on ka kuulda olnud seanaha kasutamisest. (Nõmmeots 1949, lk 73) Seanahast pastlate kandmist peeti üldiselt vaesuse tunnuseks. Oli ka juhuseid, kus ihnsad peremehed tegid neid oma sulastele või karjastele. (Astel 1967, lk 193) Seanahast pastelde miinuseks oli ka see, et nad kippusid suure rasvasisalduse tõttu jalarätte määrima (Piiri 2004, lk 5).

Võrreldes karusnahkadega, mida eelnevalt töödeldi, on jalatsi materjalina olnud tähtis osa töötlemata nahal (Nõmmeots 1949, lk 73). Parkimata ehk töötlemata naha kohta on kasutatud mitmeid erinevaid nimetusi. Eriti Põhja-Eestis idapoolses osas on kasutatud *raagnahk*, mulkidel *tõpranahk*, Muhus *öötnahk*, aga on kasutatud ka lihtsalt *toores*, *pargita*. (Astel 1967, lk 193). Tavaliselt valmistati just tööjalatsid toornahast (Piiri 2004, lk 5). Vesisel ajal olid sellised pastlad

pehmed, kuival ajal kuivasid ära (EA 216, lk 104 Koeru). See tekitas selle, et nad muutusid teravaks ja hõõruvaks (EA 216, lk 324 Nissi). Sellepärast tuligi neid suvel sooja ilmaga tihti leotada (EA 83, lk 10 Jüri) Nende elastsus säilis niiskes keskkonnas, näiteks heinatöö või tänu immutusprotseduurile hülge- või kalarasvaga (Valk-Falk 2006). Sellepärast peetaksegi hülgenahku heaks pastla valmistamise materjaliks, need olid ise juba hästi rasvased ja ei läinud kõvaks, st polnud vajadust neid parkida (EA 47, lk 231 Kihnu). Üldiselt tuli parkimata nahast pasteldega iga õhtu välja või rehe alla viia, toas kuivasid nad väga kõvaks. „*Raagnahka pasteldega oli igalõhtul hool: öösel tuli üle ukse rehe alla naela otsa riputada. Soojas toas kuivasid väga kõvaks. Madalasse ei võinud jätta, seal võisid koerad neid närima hakata.*“ (EA 216, lk 292 Tori)

Tihti ei aetud pasteldelt isegi karvu maha, sellest tulenevalt siis ka nimetus karvapastel. Kes ilusamat pastelt tahtis, ajas karvad pastlalt maha. Kuid karvade alles jätmisel oli ka oma põhjus, nimelt pidasid pastlad kulumisele paremini vastu, kui karv oli jäetud väljapoole. (Nõmmeots 1949, lk 75) Paides on mainitud, et talla alla jäetud karv tegi pastla soojemaks (AE 216, lk 176). Puhtaks on aetud ka vaid pastla ääred, tärkmete juurest (Nõmmeots 1949, lk 75)

Kuna parkimata nahast pastlad ei pidanud kaua vastu, Keilas täheldati, et natuke üle kuu, siis ikkagi püüti nende kestmist mitmel erineval moel vastupidavamaks muuta (EA 83, lk 23). Üheks neist oli see, et kuivamisel raputati nahale tuhka peale. Ka valmis pasteldele raputati seda sisse ja peale. Amblas on märkeid, et kantud on ka pastlaid, kus karv oli sees pool ja tallaalused hõõruti tuhaga, et need libedad ei oleks. (Nõmmeots 1949, lk 75) Kuna raagnahka pastlad muutusid märjaga libedaks (EA 216, lk 28 Ambla). Veekindluse ja vastupidavuse suurendamiseks raputati tuhaga nahk 2-3 nädalaks või kauemaks parise või lae alla. Hülgenahku lasti harilikult teatud aja suitsu sees rippuda, seejärel muudeti nahk lubja abil painduvaks, karvad jäeti külge. (Nõmmeots 1949, lk 75) Karvanahka pastlaid tehti Saarde andmetel 1920. aastateni (EA 83, lk 76 Kuusalu)

Pastelde valmistamiseks kasutati ka parkainega töödeldud nahku. Parkimisel eelistati pajukoort (Piiri 2004, lk 5). Kasutati ka kuuse- või lepakoort, samuti neid kolme koort korraga (EA 83, lk 24 Keila). Sellised pastlad olid kandjale kindlasti palju mugavamad kui parkimata nahast. (Piiri 2004, lk 5) Sellised pastlad olid ka jõukuse näitajad, kuna rikkamates peredes kanti parknahast, vaesemates toornahka pastlaid (EA 216, lk 28 Ambla). Kuid kellel võimalus valida oli, kandis talvel ikka karvanahka pastlaid, mis olid sitkema, parknahk oli hapram (EA 216, lk 283 Tori). Lõuna-Eestis kasutati *sõoviga* (poolparkunud) nahku, need olid kandmisel vastupidavamad. Põhja-Eestis oli eelistuseks läbipargitud vasika taimparknahku, need jäid ka pärast märgumist elastseks. (Valk-Falk 2006)

Parkimata nahast pastlaid kandsid peamiselt mehed, kuna nende tööde juures olid nad vastupidavamad ja mugavamad. Naised kandis aga pargitud nahast pastlaid, kuna nendel olid paljud tööd tubased, parkimata nahk kippus toas rutt kõvaks ja mädanema minema. (EA83, lk 57 Harjumaa) Pastlate valmistamiseks kasutati ära ka veise tagajala põlvenahk, millele võidi jätta ka sõrad kannale alla kopsuma. Sellist pastlatüüpi kandsid enam mehed, kuna nina oli tugevast nahast (EA 83, lk 90 Antsla). Tööliste tehti pastlaid naha keskosast, lastele veertest (EA 83, lk 89 Urvaste). Lastele on pastlaid valmistatud tavaliselt ikka pargitud nahast (EA 83, lk 10 Jüri).

Tihti juhtus ka seda, et kuna pastlaid kulus aastas mitu paari ja pere suur, siis ei tulnud oma majapidamises saadavatest nahkadest välja ja tuli juurde osta (Astel 1967, lk 192). Pastlanahka müüdi poes paariviisi. Olid kohe vastavad tükid, paksemad ja õhemad, vastavalt meeste ja naiste pastlad (EA 216, lk 77 Järva-Jaani). Paide kihelkonnas on räägitud, et pastlanahka olla müüdud nii park- kui raagnahka. Kuigi pastlad tuli ise valmis teha, öeldi nahatüki kohta siiski pastlapaar. (EA 216, lk 176)

3.2. Traditsiooniliste pastelde valmistamise tehnoloogia

Ühe paari pastelde tegemiseks olevat läinud üks tund, kui sidumiseks paelad olid varem valmis tehtud (Astel 1967, lk 196). Pastla lõige on olnud ajas muutumatu nii pargitud kui parkimata naha puhul (EA 83, lk 23, Keila). Pastlapaari valmistamiseks on vajalik parallelogrammikujuulist *nahakausta* (Põhja- ja Lääne-Eesti), *kauss* (Setumaa), *tiiteviltu nahatükk* (Audru), mis tuleb poolitada kaheks trapetsikujuuliseks tükiks. Kitsam ots paigutub kannaks ja laiem pastla ninaks. (Astel 1967, lk 196)

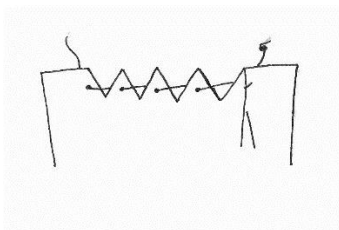
Naiste ja meeste pastla nahatüki suurused olid erinevad. Meestele lõigati 14 *toll*i (1 toll = ~2,54 cm) pikkune nahatükk, mille juures arvestati kannale 5-6 ja ninale 8 tolli laiust (Astel 1967, lk 195). Suuremad nahad võeti üldiselt ka talve jaoks mõeldud pastledele, kuna siis kanti pastla sisse rohkem sukki, sokke ja rätte (EA 83, lk 10 Jüri). Naiste mõõdud olid 12, 7 ja 5 – 6 tolli. Kihnlased mõõtsid pastla pikkust ühe vaksa ja lisaks veel keskmise sõrme pikkusega, nina laiuseks oli põidla ja esimese sõrme vaketud vaks ning kannale laiuseks vaks põidlast esimese sõrme esimese liigeseni. (Astel 1967, lk 196)

Oluline oli, et pastlapaar oleks väljalõigatud pikuti mitte põigiti nahast, kuna muidu võisid hiljem pastlad lühikeseks jääda, kuna nahk võis kokku tõmbuda. Kui plaan oli pastlad teha ilma karvata, siis Eevi Astel'i andmetel aeti see ära juba enne pastelde väljalõikamist. (1967, lk 196) Kuid

Saarde kogutud andmete järgi on Keilas lõigatud ennem sobiv tükk välja ning seejärel aeti karvad maha (EA 83, lk 24). Kui karv jäeti alles, tuli vaadata, et karvade suund oleks kannu poole. (Astel 1967, lk 196)

Enne pastelde väljalõikamist tuli nahka eelnevalt soojas vees leotada, kuna siis oli teda parem töödelda (EA 82, lk 10 Jüri) Nahkadel lasti vees olla kuskil tund. Pastlatüki pikematesse servadesse tehti peitli või noaga sisse pilud. Nende tegemiseks kasutati vastavat lauajuppi ja peitlit (EA 83, lk 47 Harju-Jaani). Ühe pilu üldisemaks nimetuseks oli *tärge*, Kagu-Eestis ka *tsärge*, Setumaal *tsälge* ja Põhja-Eesti idapoolses osas *orm*. Tärgmete kaugus üksteisest olenes täiesti pastla kasutusest ja iseloomust. Paksemast nahast töö- ja üldiselt meestepasteltele tehti need harvemalt ja laiemad. Tärgmete vahe tööpastelidel võis ulatuda kuni 2 cm-ni ning nende pikkus oli tavalisel 1,2 – 1,5 cm. (Astel 1967, lk 196) Põhjuseks on see, et nahk oli kõvem ja puisem (EA 82, lk 10 Jüri). Õhemast nahast pidulikumatele, naiste- ja lastepasteltele tehti tärgmed tihedamalt ja korrapärasemalt. Pikkusega 0,5 – 0,7 cm. (Astel 1967, lk 196 – 197) Vahe võis olla ainult 1 mm (ERM A 19281 Paistu). Raplamaal kasutati naiste pastelde puhul $\frac{1}{4}$ ja meestel $\frac{1}{2}$ tolli peitlit. Tärgete vahe oli umbes 1 cm, sama kaugel olid tärgmed ka pastla servast. (EA 83, lk 34)

Teravaninaliste pastelde valmistamisel oli järgnevaks sammuks ninapealse õmbluse tegemine linase niidiga (Astel 1967, lk 197). Paksema naha puhul on tulnud ka nahka õhemaks lõigata, et nina kokku painduks (EA 83, lk 111). Piste pikkus uuritud pastlapaaride järgi oli kuskil 1 cm. Tõmbi ninaga pastla puhul on oluline, et nina otsa oleks lõigatud 3 – 5 1 – 1,2 cm sügavus kolmnurkset tükki ehk *tippu*, tehtud on ka lihtsalt paralleelseid sisselõikeid (Astel 1967, lk 197). Jüris tehti meeste pasteltele olenemata naha paksusest rohkem tippe, kuna neil on laiem jalg (EA 82, lk 11) Tippudesse tehti naaskliga augud, millest aeti nõela abil niit läbi ning tõmmati nina ots krookesse (*Joonis 11*). Seejärel õmmeldi ninapealne ning keerati pastel parempidi. (Astel 1967, lk 197) Jüris on ka märgitud seda, et pargitud ehk pidulikumatele pasteltele tehti teravam nina, kuna seda peeti ilusamaks. Väga terav ei olevat olnud aga ka hea, kuna hakkas jalale pressima. (EA 82, lk 11)

Joonis 11. Tõmbi pastla nina krookimine.

Kanna moodustusid tavaliselt 3 – 5 volti, nimetatud ka *volti*, *kortsu*, *kipra*. Kohati on neid jaotatud ka kahte gruppi. Hallistes ja Karksis on kanna juurde lõigatud ka lahti neljakandile lapp, mis kanna kokkuõmblemisel jäeti sisse poole. Harvem on kannale tehtud ka tipud, nagu ninalegi, aga vähemal arvul. Sellise kannaga pastlaid peeti kohati *nooriku pasteldeks*. (ibid, lk 197) Seda sellepärast, et neid peeti ilusamaks (EA 83, lk 11 Jüri)

Järgnevalt aeti tärgetest läbi paelad, mille abil tõmmati pastlad ümber jala. Vormsi ja Muhu kroogitud pastlalde puhul oli see järel voltide hammastega sisse närimine või hiljem tangidega vajutamise (Piiri 2004, lk 6). Lisas 4 toon välja Puhjas valmistatava tõmbi ninaga pastlapaari valmistamise õpetuse.

Kihnus hülgeleibadest valmistatud pastelde tegemiseks eraldati tagumiste loibade liha ja kondid. Selleks oli vaja siduda loiva kondi külge nõör, loib kinnitati parre külge ning seejärel nüliti nahk, mis jäi pärast nülumist pahempidi. Sedasi asetati ta ka venitamiseks *luõva pakule*. See oli kindel pakk, mis oli välja tahatud puuhalust ja selle otsad meenutasid saapaliiste. Mõlemad loivad pandi selle paku peale, üks ühte otsa, teine teise. Tõmmati pingule ning kinnitati naeltega paku külge. Loivad pakkudega jäeti vilusse kuivama ning pärast kuivamist oligi vaja vaid tärkmed ette teha ja nahkrihmad läbi ajada. (Kalits 2006, lk 211)

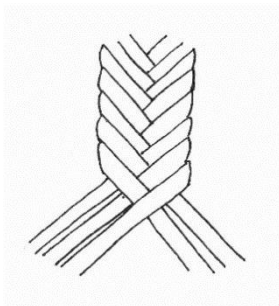
Konditsuuvad (sama ka koovit, koovakad, koevad) valmistati looma tagujala nahast. Sellistel pastladel asetus põlve kumerus pastla ninaks. (EA 83, lk 77 Kuusalu)

Kuna pastlad pidasin niivõrd vähe vastu, siis püüti neid ikka lappida. Seda tehti vähemalt seni, kuni tärkmed terved olid. Nagu valmistamine, nii oli ka lappimine tavaliselt meeste töö. (EA 83, lk 12 Jüri). „*Pastlaid paigati kui konts välkma hakkas või varvas valla kulus, (...)*“ (KV 463, lk 94 Paistu). Lappimiseks sai poest osta eraldi nahka, nendeks olid nahajäägid. Paikamise lapp aeti alla linasenööri ja nõelaga traagelpistes. On ka öeldud, et allapoole ulatus piste pikemalt. (EA 83, lk 12 Jüri)

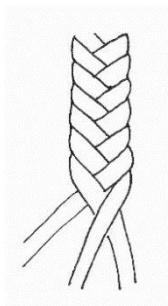
4. PASTLAPAEALAD

Pastlapaelad (*paelad, paalad, paulad, nõörid, Kagu-Eestis kablad*) olid olulised pastelde osad, kuna nende abil tõmmati pastlad ümber jala (Astel 1967, lk 202) Neid valmistasid peamiselt naised, kuid talvel kui välitööd tehtud, aitasid ka mehed. Mõnel pool oli paelte valmistamine ka karjaste töö. (*ibid*, lk 204 – 205)

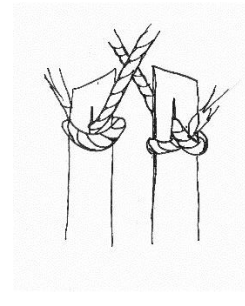
Üldiselt on paelad valmistatud linadest, mõnikord ka kanepist. Juba linade töötlemise ajal pandi kõrvale paremad ja pikemad peod. Paelad valmistati käe vahel, otsad voki, tooli seljatoe või seina küljes oleva naela külge kinnitatuna. Paelu hakati põimima teineteise ümber keskelt alustades. Tihti jäeti paelad otstest peenemad kui keskelt. See oli sellepärast hea, et peenikeste otstega on neid parem tärkmetest läbi viia ning see osa, mis tärkmetest läbi viidud, on tugevam. Kui taheti eriti tugevaid paelu, siis keerutati kolmas kord veel eraldi peale. (Astel 1967, lk 203 – 204) Pidulikel juhtudel oli kohati kombeks ka pastlapaelu särvvaleks pleegitada. Eriti kasutasid seda võtet mulgid, kuna nende pastlad ise olid juba ülima hoolega valmistatud. (Piiri 2004, lk 5 – 6)

Joonis 12. 5-haruline pael

Joonis 13. 3-haruline pael

Joonis 14. Paelte ühendamine

Paelu on valmistatud ka villasest lõngast. Kihnus naiste pasteldele olid iseloomulikud 5-harulised (*joonis 12*) punasest villasest lõngast „naaritsetud“ paelad. Simunas olevat naised kandnud ka kirjused pastlapaelu. (Manninen 1929, lk 461) Ruhnus valgest 3-harulisest (*joonis 13*) lõngast paelad. Loibade puhul on aga ennekõike kasutatud nahast paelu. Teateid on ka angerjanahast.

(Astel 1967, lk 203) Oli ka selliseid juhuseid, kus tuli paelu jätkata. Tavaliselt jätkati nahkpaela, teise sellisega või linasest paelaga (*Joonis 14*).

Pastlapaelte pikkust mõõdeti linapeode, *sõerdade* või väljasirutatud käte kaugusega teineteisest. Pikkus olenes sellest, kuidas paelu jala ümber seoti. Paelte põimist pasteltele alustati pastla ninalt ning mindi kannu taha. Tihti tehti paelad seebiga ja rasvaga kokku, et need paremini sealt läbi läheks, abivahendiks kasutati ka nõela. (Astel 1967, lk 204 – 205)

KOKKUVÕTE

Käesolevas töös uurisin nahast pastlaid Eestis 19. sajandil ja 20 sajandi I veerandil. Minu töö eesmärgiks oli kirjeldada pastlaid, mida sellel perioodil kanti ning anda ülevaade sellest, kuidas neid traditsiooniliselt valmistati.

Esimeses peatükis andsin lühikese ülevaate nahast pastelde ajaloost nii maailmas kui Eestis. Mujal kasutatud pastelde puhul sain mitmeid võrdlusi tuua Eestis kasutatud pastelde kohta. Kuna siin on pasteltele olnud rahvasuus mitmesuguseid nimetusi, siis tõin need antud peatükis välja, samuti ka selle kuidas on see nimetus algselt meieni jõudnud. Kuna eestlaste jaoks on tähtsal kohal olnud kombed ja uskumused, siis tõin välja, kuidas on neid jalanõusid veel kasutatud. Neid kasutati ennustamise abivahendina, palgarahana. Usuti, et säilitades looma jäseme kuju aitab neil olla tugevam ning kaitstud.

Teises peatükis kirjeldasin täpsemalt Eestis kantud pastlaid. Selleks kasutasin tavalist jaotust, mida siinsete pastelde puhul tehakse: terava ninaga, tõmbi ninaga, kroogitud ja kurrutatud ning umbse ninaga pastlad. Iga grupi puhul valisin muuseumist tüüpilisemad näited ning võtsin nende pealt kõik võimalikud mõõdud, mille abil joonistasin nende lõiked. Need võivad kohati küll olla ebatäpsed, kuna mitmel juhul oli nahk kõvaks tõmbunud, mis raskendas mõõtude võtmist. Siiski sain nende abil anda täpsema ülevaate, millised need üldse on ja kuidas tekivad iga pastlatüübi eripärad. Lõigete välja joonistamisel selgus, et kõikidel tüüpide on need üsna sarnased, kuid siiski ei saa seda öelda välimuse puhul. Järgnevalt kirjeldasingi nende välimust üldiselt ning tõin välja piirkonnad, kus kindlat tüüpi pastlaid on kantud. Mitmel puhul sain tuua välja ka erinevaid iseärasusi.

Kolmandas peatükis kirjeldasin, kuidas on pastlaid traditsiooniliselt valmistatud ning kes seda tegid. Oluliseks pidasin materjali kasutuse kirjeldamist, kuna tollel ajal oli oluline, et see läheks kokku töölemuse ning – tingimustega. Enamasti jagunes see siiski nii, et väliste tööde puhul kasutati parkimata, ruumi siseste juures pargitud nahka, kui seda jõuti muretseda. Tehnoloogia poole pealt kirjeldan järgemööda, millised olid valmistamise etapid.

Neljandas peatüki juures toon välja pastlapaelte valmistamise erinevad viisi, samuti kasutatud materjalid. Lisan küll paelte sidumisviiside kohta joonise, kuid lähemalt ma seda ei tutvusta, kuna see on eraldi üks suur peatükk pastelde kandmise juures. Usun, et kõige parem viis on seda teha kindla piirkonna rahvarõiva komplekte kirjeldades, kuna uurides pastlaid nägin, et ühes piirkonnas võis olla kandmisel päris mitmeid eripärasid.

Selle töö juures kasutasin enda joonistatud pilte nahast pastelde tüüpidest ning abistavaid jooniseid mõistmaks tekstilist materjali.

Antud töö annab hea ülevaate sellest, mis jalanõu see pastel üldse on ja kuidas teda on traditsiooniliselt valmistatud. Seda saavad kasutada rahvarõiva tervikkomplektist huvituvad inimesed. Usun, et olemas oleva tehnoloogilise materjali põhjal on võimalus luua enda jaoks pastelde lõige ning need endale ise valmis teha.

KASUTATUD KIRJANDUS

Astel, E. 1967. *Eesti rahvapärased pastlad XIX sajandil ja XX sajandi algul.* – etnograafiamuuseumi aastaraamat, nr 22, lk 188 – 211.

Eesti Rahvakultuur. 1998. Vunder, E & Viires, A. Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Haavik, Õ. 1996. *Eesti rahvakombeid läbi aastaringi.* Tallinn: MKK trükikoda.

Kaarma, M. & Voolmaa, A. 1981. *Eesti rahvarõivad.* Tallinn: Eesti raamat.

Kalits, V. 2006. *Kihnlaste elatusalad XIX sajandi keskpaigast XX sajandi keskpaigani.* Kihnu: Kihnu kultuuriruum.

Manninen, I. 1929. *Jala- ja säärekatted.* – ERM aastaraamat, nr 3, lk 434 – 475.

Nõmmeots, S. 1949. *Nahatöötlemine ja –töötledjad Eesti külas.* Tartu: Tartu Riiklik Ülikool. [Diplomitöö]. Tartu.

Piiri, R. 2004. *Talurahva jalanõud ehk mida panna jalga, kui seljas on rahvariided.* Tartu: OÜ Vali Press.

Ränk, G. 1998. *Vana-eesti rahvas ja kultuur.* Tartu: Ilmamaa.

Trummal, K. 2002. *Eesti talurahva jalatsid XIX sajandil ja XX sajandi alguses.* Tartu: Eesti Põllumajandusülikool. [Lõputöö]. Tartu.

Valk-Falk, E. 1988. *Pastlad Läänemere rannarahvaste etnoloogias.* - Renovatum anno 1988 Ennistuskoda „Kanut“ bulletään, lk 21 – 22.

Valk-Falk, E. 2006. *Ajalooline jalats : tüpoloogia, konserveerimine, loominguobjekt / Tartu Kõrgem Kunstikool, nahadisaini ja restaureerimise osakond.* Valgamaa: Lutike.

KIRJALIKUD ARHIIVMATERJALID

ERM EA 47 **A. Voolmaa**

ERM EA 83**E.Saarde**

ERM EA 216 **A. Voolmaa**

ERM KV 45 **F. Terepson**

ERM KV 463 **E. Lippik**

TEKSTILKOGUDE ESEMED

ERM A 175:64 Kihnu

ERM A 563:166 Vormsi

ERM A 265:14 Ruhnu

ERM A 566:918 Nõo

ERM A 282:145 Muhu

ERM A 13289 Petseri

ERM A 287:13a Vormsi

ERM A 19281 Paistu

ERM A 290:1157 Muhu

MT 364 E 349

ERM A 300:134 Ruhnu

MT 365 E 350

ERM A 300:135 Ruhnu

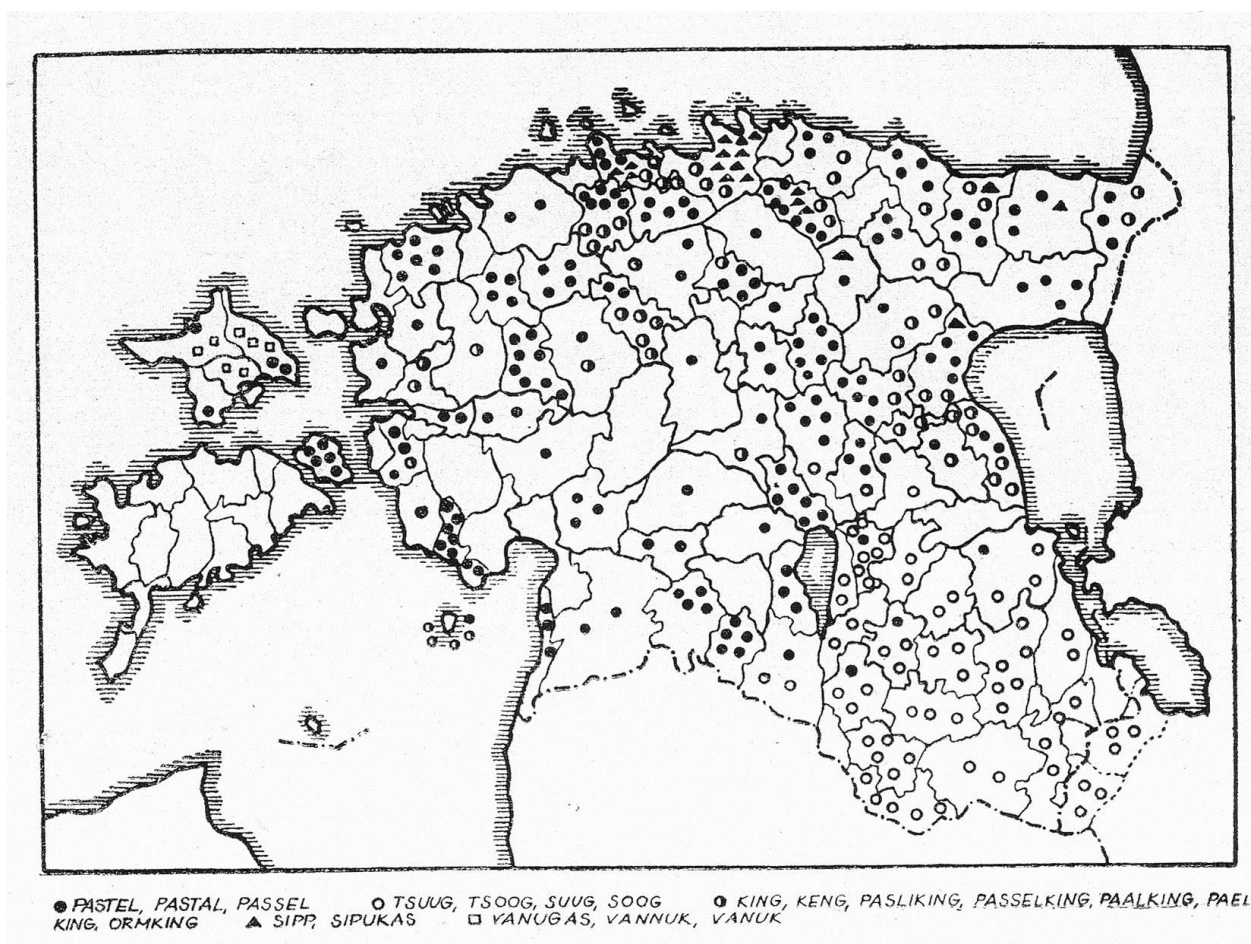
MT 367 E 352

ERM A 300:136 Ruhnu

MT 655/ab E 572

LISAD

Lisa 1 Pastla nimetuste leviku kaart (Astel 1967, lk 190)

Lisa 2 Muuseumi esemete fotod

Foto 1. Ruhnu pargitud nahast pastlad. ERM A 265:14

Foto 2. Paistu pastel. ERM A 19281

Foto 3. Kihnu hülgenahksed pastlad. ERM A 300:134

Foto 4. Kihnu hülgenahksed naiste pastlad. ERM A 175:64

Foto 5. Raplamaa pastlad. MT 364 E 349

Foto 6. Raplamaa pastelde kanna kinnitus. MT 364 E 349

Foto 7. Vormsi pastel. ERM A 287:13

Foto 8. Vormsi pastel. ERM A 563:166

Foto 9. Nõo pastel. ERM A 566:918

Foto 10. Muhu pastel. ERM A 282:145

Foto 11. Muhi laste pastel. ERM A 290:1157

Foto 12. Petseri konditsuuva. ERM A 13289

Foto 13. Ruhnu meeste loivad. ERM A 300:135

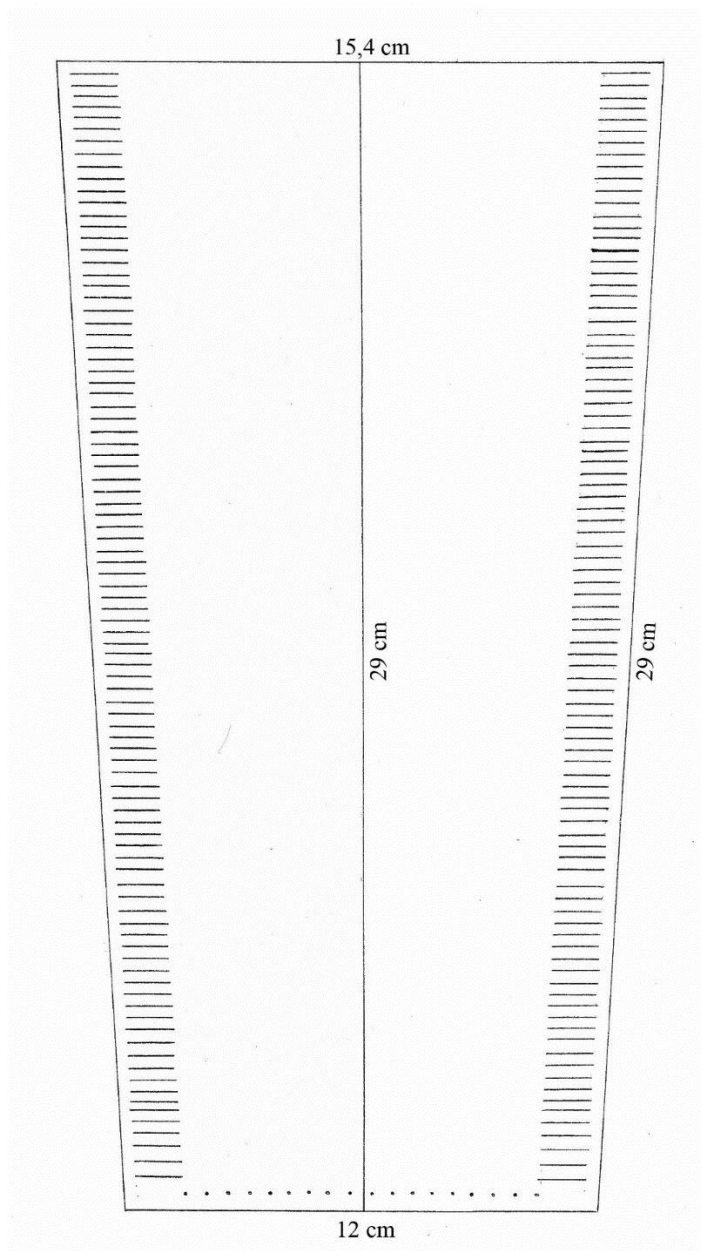

Foto 14. Ruhnu naiste loivad. ERM A 300:136

Lisa 3 Muuseumi esemete põhjal tehtud lõiked

Lõige 1. Ruhnu pargitud nahast pastlad. ERM A 265:14

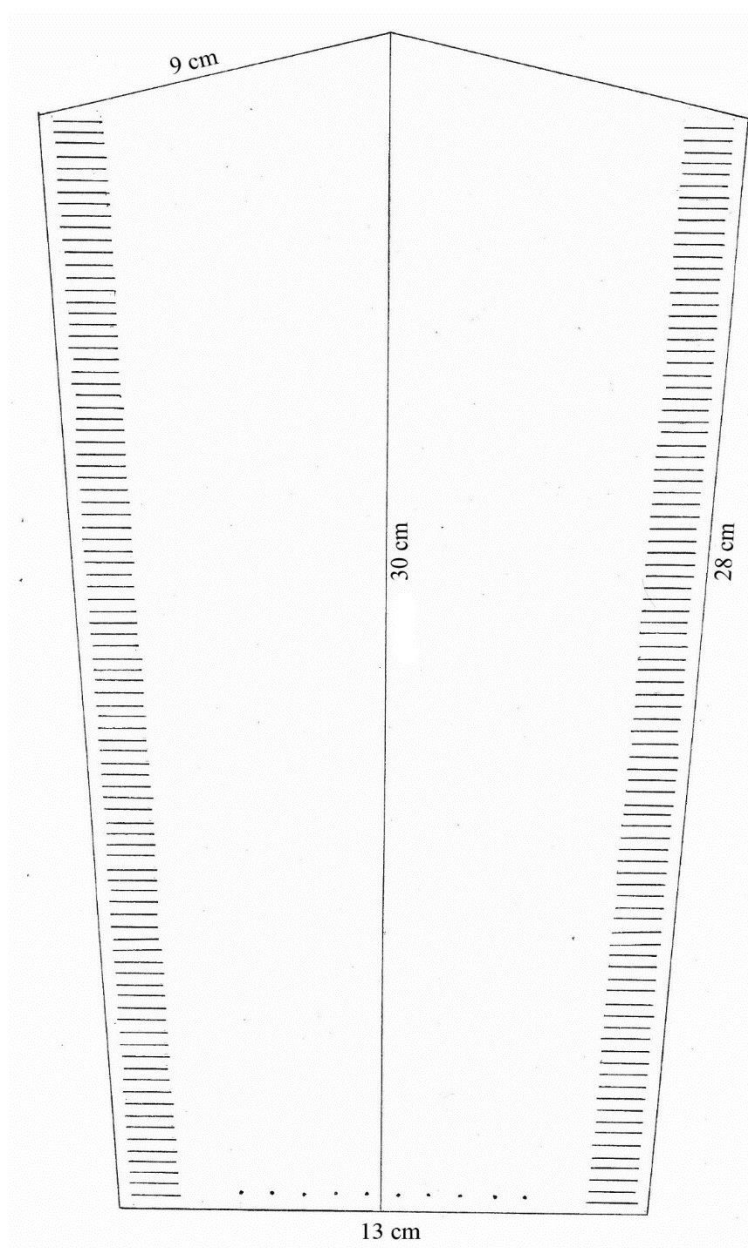
Mõõtkava 1:2

Lõige 2. Paistu pastel. ERM A 19281

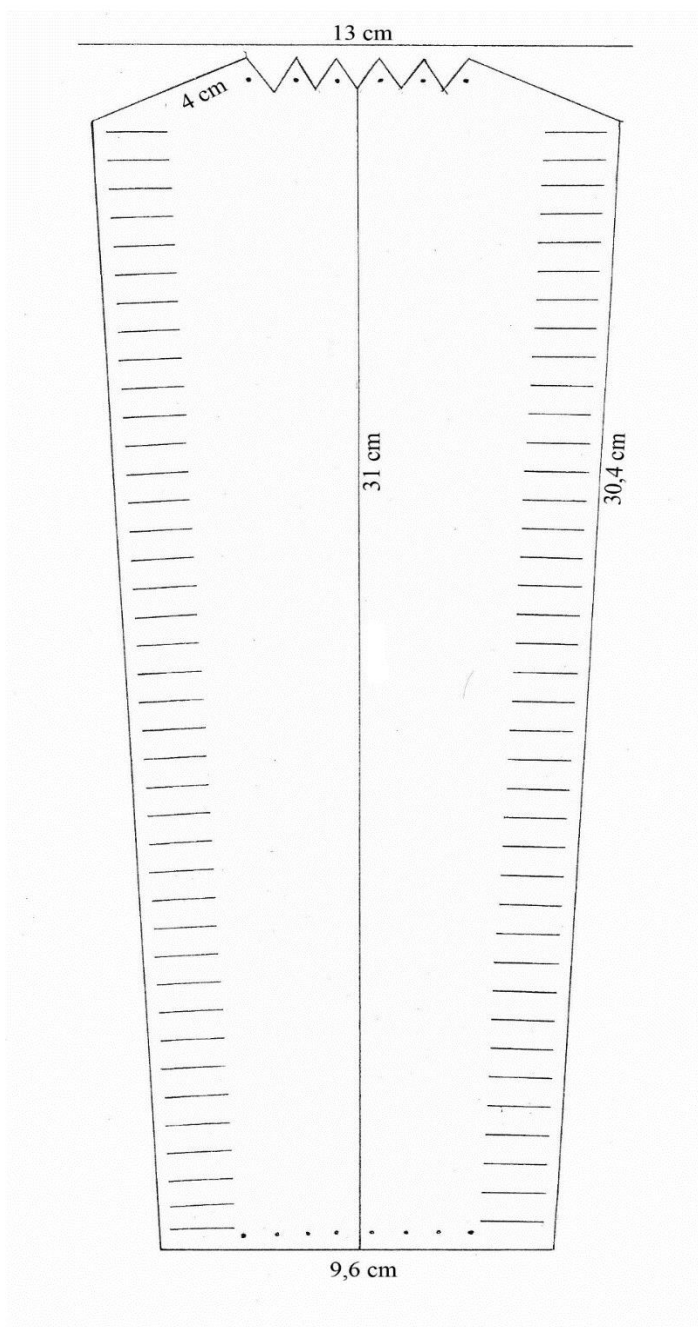
Mõõtkava 1:2

Lõige 3. Kihnu hülgenahksed pastlad. ERM A 300:134

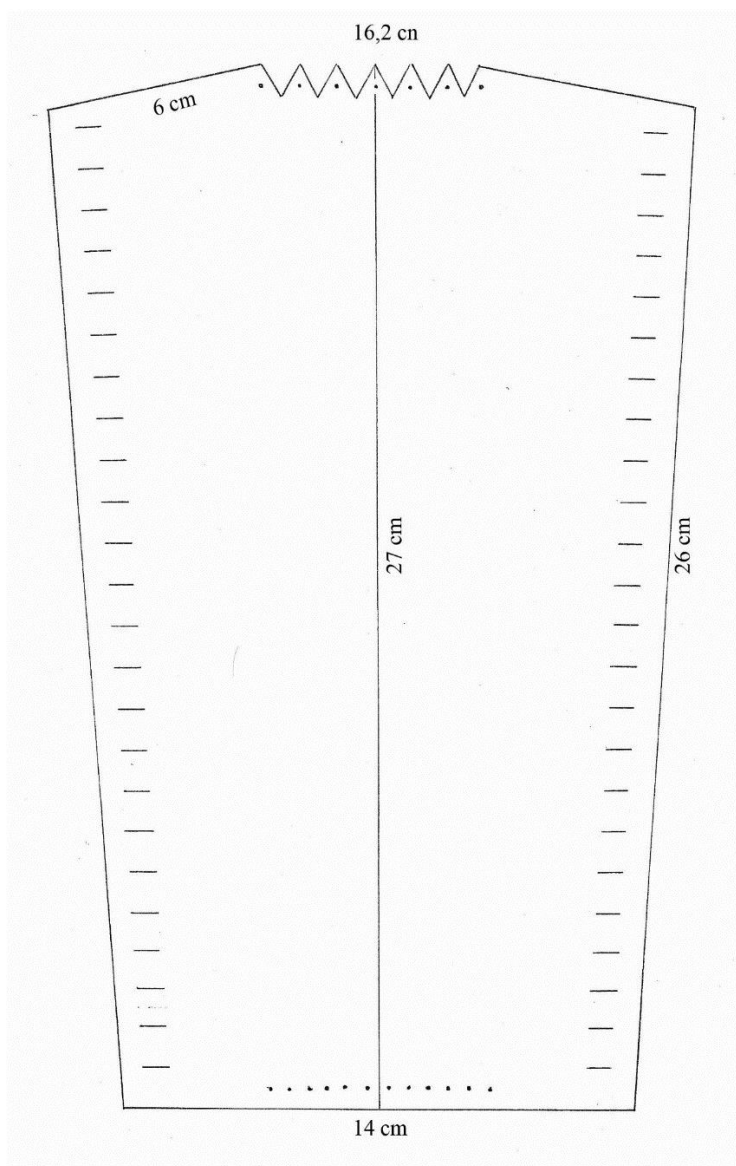
Mõõtkava 1:2

Lõige 4. Kihnu hülgenahksed naiste pastlad. ERM A 175:64

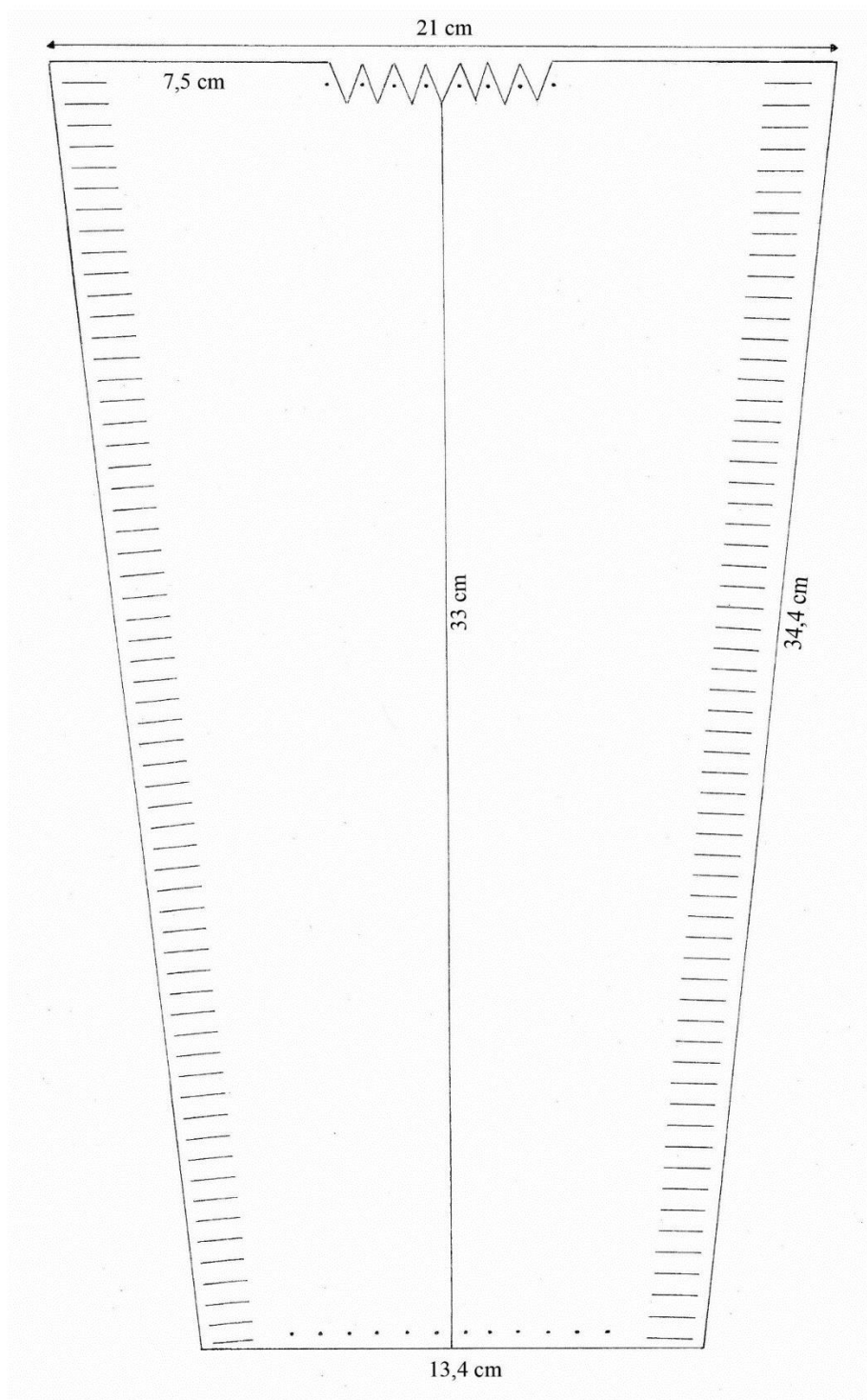
Mõõtkava 1:2

Lõige 5. Raplamaa pastlad. MT 364 E 349

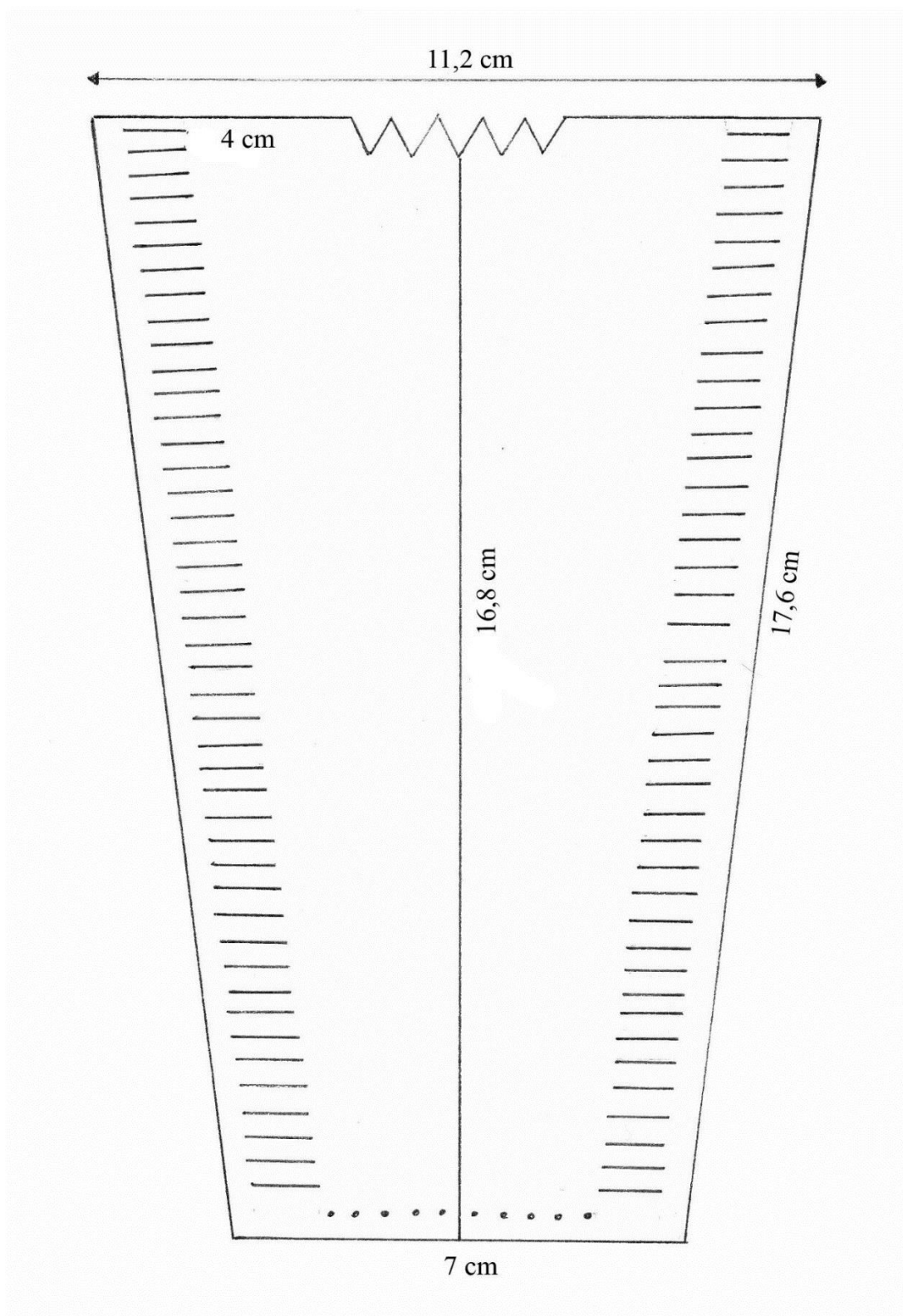
Mõõtkava 1:2

Lõige 7. Vormsi pastel. ERM A 287:13

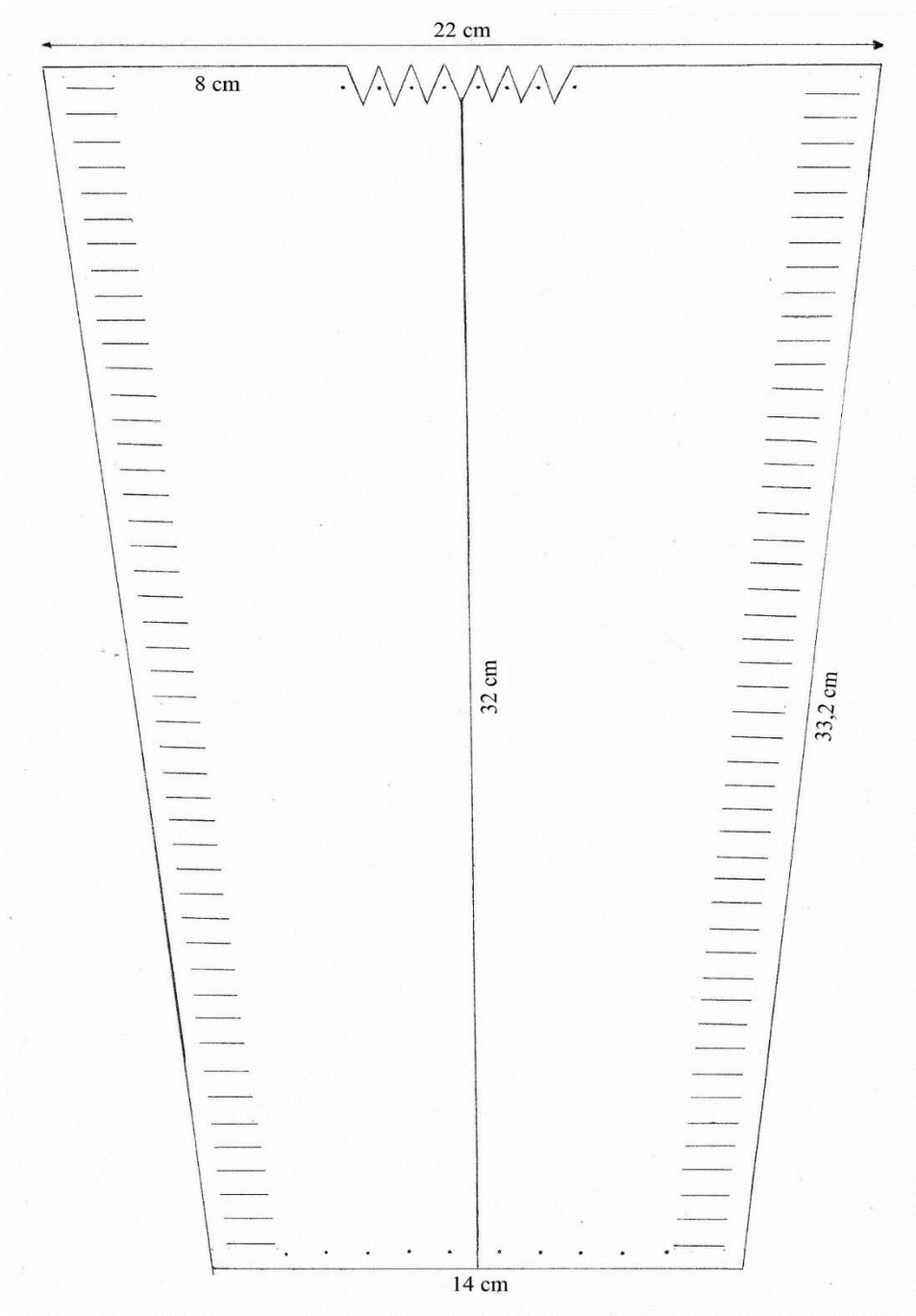
Mõõtkava 1:2

Lõige 8. Vormsi pastel. ERM A 563:166

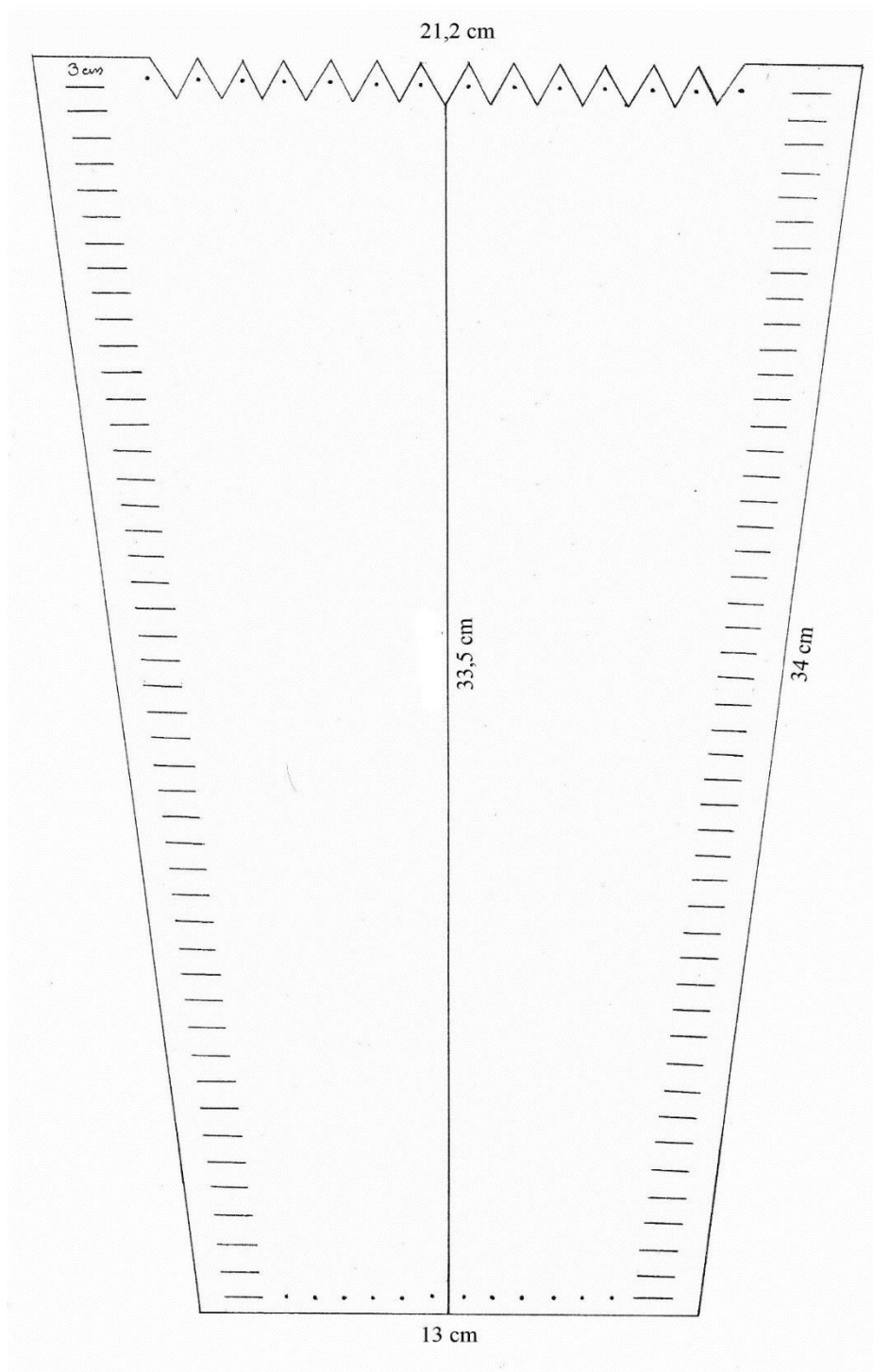
Mõõtkava 1:1

Lõige 9. Nõo pastel. ERM A 566:918

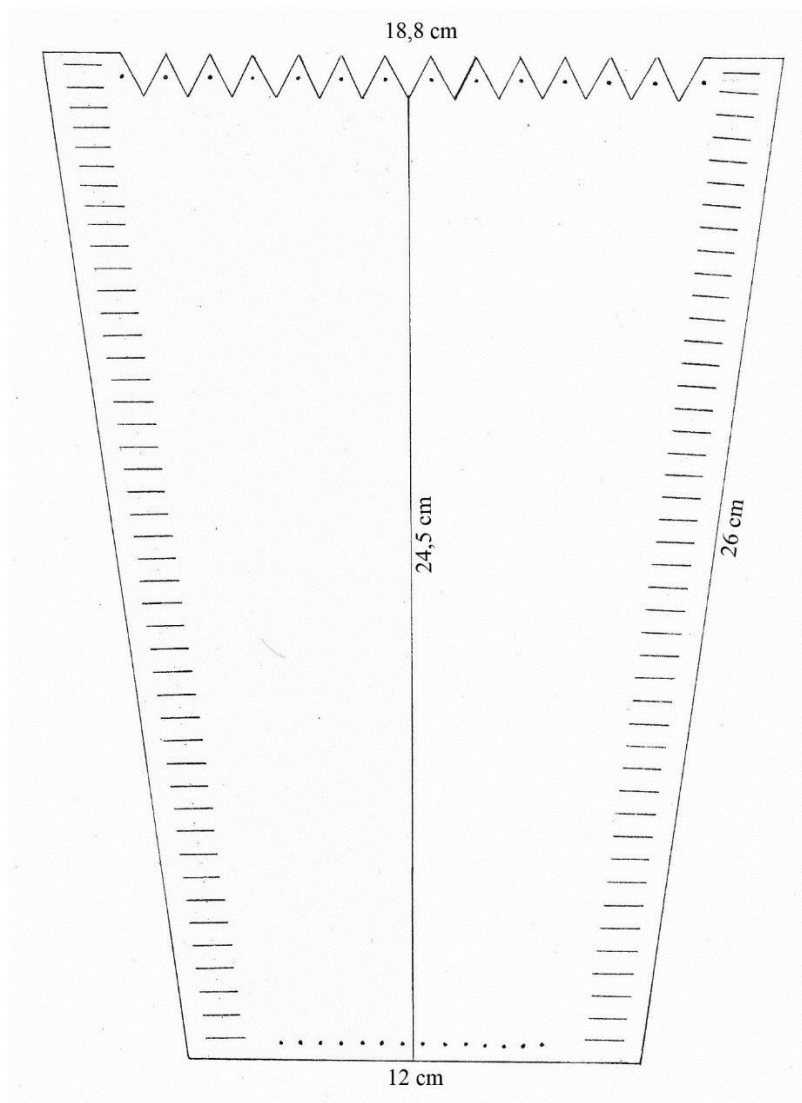
Mõõtkava 1:2

Lõige 10. Muhu pastel. ERM A 282:145

Mõõtkava 1:2

Lõige 11. Muhu laste pastel. ERM A 290:1157

Mõõtkava 1:2

Lisa 4 Pastelde valmistamise juhend Puhjast

KV 45, 406 – 408 Puhja

„... Pastlapaelad valmistati linadest, milledest keerutati nõõrid. Villaseid paelu ei tuntud. Ka meeste paelad olid linastest.

Ca. 80 – 100 a eest tuli järgmine moodi: läbi tärkmete aeti nahk rihm, selle otsa sõlmiti pastlapael. Linane pael mädanes pastlas ruttu ära nahkrihm pidas kauem vastu.

Tavaliselt olid eraldi nii kiriku- kui tööpstlad. Esimesed valmistati tavaliselt pargitud nahast, ka karvaseid pastlaid valmistati loomanahast, karv väljaspoole. Parkimata nahal karva ära ei aetud, karvad suundusid talla alla, nuki poolt kontsa poole. Tegumood oli ka tavaline.

Pastla valmistamine:

Nukk = valmistamisel lõigatakse otsa 3 sakk, tõmmatakse nõõriga kokku, siis õmmeldakse kahelt poolt kuni servani kinni, nii oli nina valmis.

Konts = valmistati lihtsalt, tavaliselt tehakse naaskliga 6 auku, kust pannakse nõõr läbi ja tõmmatakse kokku. Selleks on eri nõõr, kummalegi poole jääb sõlm.

Tärkmed = on pastla servas, kust nõõr läbi aetakse. Tärkmed olid tavaliselt ühe tihedusega. Pastlanõõrid, mis olid jalapöial risti pandi läbi 2 tärkme. Hiljem valmistati eraldi naharibast nn.

Aasad.

Pastla nukk kurrutati hoolikalt ühtemoodi nii meestel kui naistel. Seda nim lihtsalt nuki õmblemiseks.

Paremaid pastlaid valmistati nii, et nuki moodustamiseks tehti 3 väljalõiget (sakki), kontsa jaoks 4 sakki, need on tavaliselt eelmistest väiksemad.

Pastlaid tegi tavaliselt peremees. ...“

SUMMARY

Herein I study peasant-shoes in Estonia in the 19th and I-quarter of the 20th century. The aim of my study was to describe peasant-shoes that were worn during that period and to provide an overview of how they were traditionally made.

In the first chapter I gave short overview of the history of peasant-shoes both in Estonia and around the world. I was able to compare peasant-shoes that were worn in the other countries with these that were worn in Estonia. Estonians have had many names for peasant-shoes, so I brought them out in this section. Also I wrote about how the word “pastel” originally reached us. As customs and beliefs have been important to Estonians, they believed that if peasant-shoes preserve the shape of the animal paw, they keep the wearer strong and protected. Peasant-shoes were used to predict future and for payment.

In the second chapter I describe more closely peasant-shoes worn in Estonia. For that I used classification that is traditionally used for local peasant-shoes: sharp shoes, blunt shoes, frilled and folded shoes and stuffy shoes. For every group I chose typical example found in the museum and took all kind of measurements to draw patterns of these peasant-shoes. In many cases the leather was hardened, which made measuring difficult. That is way some patterns can be inaccurate in places. However, the patterns helped me to give more precise picture of how each kind of peasant-shoes look like and how the distinct futures of each kind are shaped. As I was drawing the patterns it turned out they look very similar which cannot be said about the final appearance of the different peasant-shoes. Next I gave descriptions of their general appearance and pointed out the areas where different kind of peasant-shoes have been worn. In many cases I could bring out more peculiarities common in a particular region

In the third section I wrote about how peasant-shoes have traditionally been made and who has made them. I considered it important to describe the usage of the material, because during that time the choice of the material depended on where and how peasant-shoes were going to be used.

Mostly there were two ways: if shoes were going to be used outside, rawhide was used; for shoes that were going to be used inside, leather was used, if it was affordable. As for technology, I describe phases of manufacturing step-by-step.

In the fourth chapter I bring out different ways of making laces for peasant-shoes and materials used for it. Although I add a figure of methods of linking the laces, I do not introduce it any further, because linking laces is a big separate topic when we talk about making and wearing peasant-shoes. I believe that the best way to talk about linking methods is to do it through folk costumes. As I studied peasant-shoes, I saw that in different areas there were some distinct futures linking shoelaces.

In this study I used my own made pictures of types of peasant-shoes and assisting figures to understand written material.

This work provides a good overview of what are peasant-shoes and how they have traditionally been made. My study could be used by people who are interested in complete set of folk costumes. I believe that based on the technological material contained by this work, it is possible to create the pattern of peasant-shoes and to make your own pair.